

**Кафедра публічного адміністрування у сфері цивільного захисту
Національного університету цивільного захисту України**

Майстро С.В., Батир Ю.Г.

**ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ В
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ**

Конспект лекцій

Харків 2020

Друкується за рішенням
Вченої ради факультету цивільного
захисту НУЦЗ України
Протокол від 27.08.2020 р. № 1.

Рецензенти: д.держ.упр., професор кафедри публічного адміністрування у сфері
цивільного захисту навчально-науково-виробничого центру НУЦЗУ
О.І.Крюков;
д.держ.упр., професор кафедри публічного адміністрування у сфері
цивільного захисту навчально-науково-виробничого центру НУЦЗУ
В.О. Шведун.

Державне управління в економічній сфері: конспект лекцій. / Укладачі С.В. Майстро, Ю.Г. Батир. – Х. : НУЦЗУ, 2020. – 58 с.

Курс лекцій є складовою частиною методичного забезпечення при вивченні навчальної дисципліни «Публічне управління та адміністрування в соціально-економічній сфері» магістерської підготовки за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування».

Розглядаються теоретичні основи мікро- і макроекономічних процесів, утворення і підтримки стійкої економічної системи, взаємодії держави та економіки, розробки ефективних важелів державного стимулювання соціально-економічного розвитку країни.

Курс лекцій орієнтовано на здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування». Він також буде корисним для державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування, а також курсантів, студентів, ад'юнктів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів.

© НУЦЗ України, 2020

МОДУЛЬ 1

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Лекція 1

СИСТЕМА ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ РИНКУ

- 1.1. Визначення ринку та його види. Ринкова інфраструктура.
- 1.2. Основні типи ринкових структур та монополізація економіки.
- 1.3. Антимонопольна політика держави.

1.1. Визначення ринку та його види. Ринкова інфраструктура

Сучасний ринок є складною системою господарювання, в якій тісно взаємодіють ринкові закономірності, численні регулюючі інститути (передусім державні) і масова свідомість. У промислово розвинутих країнах цивілізований характер ринку визнається перш за все широким арсеналом перевірених часом і господарською практикою законодавчих і моральних норм, багатоплановою і компетентною політикою держави щодо розвитку економіки та соціальної інфраструктури, інформативністю керівників господарських структур на всіх рівнях та правовою свободою економічної діяльності людини.

Як і кожне складне поняття, «ринок» не однозначне за своїм визначенням. Тому існують різні погляди щодо його трактування, зокрема:

- ринок – це обмін організований за законами товарного виробництва та обігу;
- ринок – це економічний простір (місце, територія), на якому відбувається зустріч покупців і продавців та обмін товарів;
- ринок – це сукупність конкретних економічних відносин між покупцями та продавцями у процесі купівлі-продажу товарів та послуг.

Отже, *ринок – це система економічних відносин, пов'язаних із обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових і фінансово-кредитних механізмів.*

В сучасній економічній літературі **ринки групуються у певні види**, які тісно взаємопов'язані і постійно взаємодіють між собою за наступними ознаками.

За об'єктами обміну розрізняють:

- ринок ресурсів, який набуває форм ринку праці, ринку землі та нерухомості;
- товарний ринок, який набуває форм ринку споживчих товарів, засобів виробництва, ринку послуг, ринку науково-технічних розробок та інформації (ринок інновацій, винаходів, ринок інформаційного продукту, ринок продукту творчої праці);
- фінансовий ринок, що набуває форм ринку капіталів, ринку цінних паперів, грошового і валютного ринку.

За територіальною ознакою та у просторовому розрізі виділяють:

- місцевий (локальний) ринок, який обмежується одним або декількома районами країни;
- національний ринок, що охоплює всю національну територію;
- регіональний по групі країн;
- світовий ринок, що включає всі країни світу.

За механізмом функціонування розрізняють:

- вільний ринок, що діє на основі вільної конкуренції незалежних товаровиробників;
- монополізований ринок, де умови виробництва та обігу визначає група монополій, між якими зберігається монополістична конкуренція;

– державно-регульований ринок, де важлива роль належить державі, яка використовує економічні інструменти дії;

– планово-регульований ринок, де провідна роль в забезпеченні основних пропорцій виробництва та обміну належить плану, існує централізоване планування і регулювання ціноутворення, фінансово-кредитного і грошового обігу.

Відповідно до чинного законодавства розрізняють легальний, або офіційний ринок і нелегальний, тіньовий ринок.

За ступенем насичення виділяють рівноважний ринок, на якому попит та пропозиція приблизно співпадають; дефіцитний ринок, де попит перевищує пропозицію; надмірний ринок, коли пропозиція перевищує попит.

За способом формування ринок може бути організованим або стихійним.

Кожний із перелічених складових елементів структури ринку здатний функціонувати в так званому автономному режимі, а всі вони взаємодіють як частини єдиної системи, оскільки органічно пов'язані між собою в становленні і розвитку. Порушення нього взаємозв'язку стає серйозною перешкодою існування повноцінного ринкового середовища.

Сучасний ринок не може обійтися без інфраструктури – системи установ і організацій, що забезпечують рух товарів і послуг на ринку. Зустрічаються й інші визначення ринкової інфраструктури, зокрема: як комплекс елементів, інститутів та видів діяльності, що створюють організаційно-економічні умови для функціонування ринку; як сукупність установ, організацій, державних і комерційних підприємств і служб, що забезпечують нормальне функціонування ринку; як сукупність інститутів ринку, які обслуговують і забезпечують рух товарів і послуг, капіталів і робочої сили. Будова інфраструктури досить складна і може бути запропонована в наступному вигляді (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Елементи ринкової інфраструктури

Ринкова інфраструктура виконує наступні функції:

– правове та економічне консультування підприємств, захист їхніх інтересів у державних, наднаціональних та інших структурах;

– страховий захист підприємницької діяльності;

– забезпечення фінансової підтримки і кредитування підприємств;

– підвищення оперативності, ефективності роботи суб'єктів ринку;

- створення умов для ділових контактів підприємців;
- сприяння матеріально-технічному забезпеченню і реалізації товарів та послуг;
- регулювання руху робочої сили;
- здійснення маркетингового, інформаційного та рекламного обслуговування.

1.2. Основні типи ринкових структур та монополізація економіки

Залежно від умов перебігу конкурентної взаємодії виникають досить стабільні утворення, що відрізняються одне від одного кількістю і розмірами учасників, характером продукції, що випускається, умовами виходу на ринок. Ці утворення називаються ринковими структурами. Їх узагальнення показує, що можна виділити чотири несхожі між собою ринкові структури (досить часто їх називають «типи ринку»). Класифікація ринкових структур базується на таких параметрах:

1. **Кількість продавців**, яка фактично визначає ступінь конкурентності залежно від їх чисельності та частки кожного у загальногалузовому випуску.

2. **Тип продукту** – стандартизований (однаковий, такий, що не має якісних відмінностей), диференційований (що відрізняється від продукції інших фірм за низкою якісних характеристик) чи унікальний (такий, що не має аналогів чи заміників і дуже важливий у споживанні).

3. **Контроль над ціною**. Ця характеристика визначає, чи може окрема фірма вплинути на зміну ринкової ціни товару.

4. **Умови входження в галузь** визначають, чи може ніс одна фірма увійти у дану галузь і які для цього знадобляться зусилля.

5. **Нецінова конкуренція** визначає специфіку форм і методів ведення конкурентної боротьби, пов'язану із специфічними характеристиками продукту, представленого на даному ринку.

6. **Доступність інформації** визначає умови, за яких кожна фірма може отримати необхідний обсяг ринкової інформації про ціни, обсяги попиту і пропозиції, ринку збуту, валютні курси тощо.

За цими ознаками розрізняють такі типи ринкових структур (табл. 2.1).

У сучасній ринковій економіці існують чотири ринкові структури, які розрізняються за кількома параметрами і мають специфічні характеристики, що обумовлюють суть та особливості економічних відносин, що виникають між окремими суб'єктами економічної діяльності (елементами системи) чи їх групами (мікросистемами).

У сучасному розумінні ринок є конкурентним, якщо кількість продавців, що продають однорідний продукт, настільки велика і частка кожного з продавців настільки мала, що жодний із продавців не може вплинути на ціну продажу шляхом зміни обсягів пропозиції, існує абсолютна мобільність усіх видів ресурсів, немає перешкод для входу в галузь чи виходу з неї.

Будь-які відхилення у структурі ринку, що призводять до появи у продавців ринкової влади, яка проявляється у можливості впливати на ціну і тим самим змінювати кількість проданої продукції, стали розглядатися як недосконала конкуренція, що включає в себе такі ринкові структури, притаманні для ринку продавця, як монополія і олігополія, їх різновиди, а також, у певній мірі, монополістична конкуренція.

Із чотирьох моделей одна – чиста конкуренція – вважається *ідеальною структурою*. Її так назвали не тому, що вона бездоганна, а тому, що у чистому вигляді вона існує дуже рідко. Адже важко знайти будь-яку галузь, у якій би справджувались усі характеристики цієї структури.

Характерні риси основних ринкових структур

Характерні риси	Типи ринкових структур			
	Чиста (досконала) конкуренція	Монополістична конкуренція	Олігополія	Монополія
Кількість фірм	Дуже велика	Велика	Декілька	Одна
Тип продукту	Стандартизований	Диференційований	I стандартизований, і диференційований	Унікальний, не має заміновачів
Контроль за ціною	Відсутній	Певний, у вузьких рамках	Обмежений взаємною залежністю, значний при таємній змові	Значний
Умови входження в галузь	Дуже легкі, обмежень не існує	Порівняно легкі	Існують перешкоди	Заблоковано
Нецінова конкуренція	Відсутня	Реклама, торгові марки і знаки	Досить типова, особливо при диференціації продукту	Переважно реклама
Доступність інформації	Однаковий доступ до інформації	Певні обмеження		
Типові приклади галузей	Сільське господарство	Виробництво одягу, взуття	Виробництво капіталомістких продуктів (метал, автомобілі, верстати)	Місцеві підприємства суспільного користування (електроенергетичне господарство, водогін)

Однак для дослідників вона представляє великий інтерес з таких причин: а) існують дуже схожі на неї моделі ринку (наприклад, ринок сільськогосподарської продукції); б) аналіз цього ринку є відправним пунктом для аналізу інших, реальних ринкових структур; в) цей ринок – певний стандарт, з яким можна порівнювати інші ринки.

На відміну від чистої конкуренції монополія, олігополія і монополістична конкуренція значно ліпше описують велику різноманітність реально існуючих ринків. За ступенем конкуренції найбільш конкурентним виступає ринок досконалої конкуренції (найбільше учасників ринкових відносин), а найменш конкурентним – ринок чистої монополії.

Суттєві зміни у господарському механізмі, які відбувалися наприкінці ХІХ та на протязі усього ХХ ст., показали, що епоха «вільної конкуренції ринку» наблизилася до свого завершення. Процеси концентрації та централізації капіталу спочатку у промисловості, а потім у банківській сфері призвели до виникнення монополій, які, об'єднуючись, формували фінансовий капітал. Це зумовило значні зміни у функціонуванні ринку і вимагало пояснення суті та механізмів функціонування монополій. Інтерес до дослідження ринкових структур посилювався у міру осмислення тих небезпек, що приносять суспільству прояви ринкової влади. У результаті теорія конкуренції була суттєво розширена теорією монополістичної конкуренції і теорією

недосконалої конкуренції пізніше об'єднаними в одну, теорією ігор, що давало можливість «прогнозувати поведінку олігополій, теорією змагальних ринків, теорією ефективної конкуренції».

У поясненні суті нових ринкових структур існувала ідея, що дія конкурентного механізму вибраковує слабкі підприємства, усуваючи їх із ринку через систему банкрутства і поглинань, а міцні підприємства, прагнучи максимізувати прибуток, постійно намагатимуться розширити свою частку ринку. Тому поступово окремим із підприємств вдавалось зайняти позиції лідерів, що автоматично надала їм певну ринкову владу та можливість впливати на ціни, перетворюючи їх в монополістів. Вважалося, що держава повинна не заважати, і, навпаки, сприяти посиленню процесів концентрації з метою прискорення суспільного розвитку.

Існує протилежна думка Дж. К. Гелбрейта – внаслідок монополізації ринків, життєво необхідно здійснювати контроль за цінами з боку суспільства у вигляді держави. Через що повинен змінюватися «характер цінової конкуренції, вона повинна бути підкорена інтересам суспільства». Він вважав, що «суспільство споживання» розвиває економічний дисбаланс, спрямовуючи занадто багато ресурсів на виробництво споживчих товарів і недостатньо – на громадські потреби та інфраструктуру. Гелбрейт критикував і думку, що державні витрати не здатні знизити безробіття.

1.3. Антимонопольна політика держави

Кажуть, що історія розвитку монополій є, одночасно, історією боротьби з ними. Перший антимонопольний закон Шермана був прийнятий у США ще у 1890 році. Він не дозволяв монополізувати торгівлю. Наступні закони забороняли злиття компаній, якщо це призводило до суттєвого послаблення конкуренції або монополізації галузі. Закон Клейтона (1914 р.) забороняв угоди про обмеження кількості контрагентів, поглинання фірм, якщо це підсилювало монополізацію.

Монополізм за своєю природою є неоднорідним, тому й ставлення до нього не може бути однозначним. Якщо одні монополістичні структури небезпечні для економіки й повинні бути демонтовані або обмежені, то природні монополії, у тому числі й певні стратегічні для держави галузі не суперечать нормальному функціонуванню сучасного ринкового господарства й можуть бути з ним сумісні. З іншого боку, межі дії природного монополізму не постійні. Вони рухомі хоча б тому, що наприклад, монополія, зумовлена виходом тих чи інших фірм на передові рубежі НТП, недовговічна, й статус монополіста переходить періодично з «рук в руки» як результат зміни фірм-лідерів на передових рубежах НТП. У США і Японії передбачено пом'якшений режим відносно крупних компаній-експортерів, а в Японії – ще і державних компаній-монополістів. У Німеччині значна увага приділяється захисту прав інтелектуальної власності. У Росії в структурі конкурентного законодавства окремо виділяється регулювання діяльності природних монополій в силу особливостей конкурентного середовища цієї країни.

Антимонопольне законодавство України знаходиться ще сьогодні в стадії становлення і розвитку. Перший законодавчий документ був прийнятий у 1992 р. – Закон України «Про обмеження монополізму і недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» – базисний нормативно-законодавчий документ у системі конкурентного права України до прийняття Закону України «Про економічну конкуренцію» (2001 р.).

Антимонопольне законодавства включає:

1. Контроль економічної концентрації.
2. Контроль за діяльністю природних монополій.
3. Попередження та припинення зловживань домінуючим і монопольним становищем на ринку.
4. Попередження і припинення дій, пов'язаних з недобросовісною конкуренцією.

5. Контроль антиконкурентних дій.

Конкурентне законодавство України подібне до тих, що діють в інших країнах, причиною чого є посилення інтеграційних процесів у світі, глобалізації економіки, що призводить до прискорення уніфікації правил міжнародної торгівлі і захисту світової конкуренції, а це, у певній мірі, іде не на користь розвитку вітчизняних виробників.

Законодавства про конкуренцію у різних країнах можуть регулювати як відносини, пов'язані з внутрішніми операціями суб'єктів ринку, так операції зовнішньоекономічного характеру. Переважна більшість законодавств про конкуренцію різних держав носить екстериторіальний характер, що надзвичайно важливо у випадках врегулювання спірних питань у сфері зовнішньоекономічної діяльності чи іноземних інвестицій. Екстериторіальний принцип – це дія нормативних актів поза межами держави. Екстериторіальний принцип дозволяє регулювати практику діяльності національних підприємств і за кордоном у випадку порушення відносно до них норм конкурентного права, що шкодить національній економіці.

Лекція 2

ФОРМИ ДОХОДІВ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

- 2.1. Проблема нерівності в доходах. Крива Лоренца. Індекс Джині.
- 2.2. Суть, форми і системи заробітної плати.
- 2.3. Прибуток. Фактори, що зумовлюють диференціацію прибутку.

2.1. Проблема нерівності в доходах. Крива Лоренца. Індекс Джині

Система розподілу визначає можливість отримання доходу від володіння певними ресурсами, систему стимулів до праці, поділ людей на класи і соціальні групи, вирішення проблеми бідності та ін.

Формування доходів у ринковій економіці відбувається на основі таких **принципів**:

1. Усі доходи формуються відповідно до вкладу праці, природних ресурсів, капіталу і підприємницьких здібностей у виробництво товарів та послуг. Це означає, що розподіл носить **факторний характер**, є функціонально-виробничим, а основними факторними доходами виступають заробітна плата, рента, прибуток і позичковий процент.

2. Дохід від факторів виробництва **пропорційний** кількості і якості вкладених ресурсів. На цьому заснований принцип **соціальної справедливості** в розподілі. Він означає, що кожний учасник має право примножувати своє багатство, збільшуючи при цьому свій вклад у підвищення ефективності виробництва. Принцип соціальної справедливості фіксує не походження доходів, а ступінь рівності і відповідно нерівності розподілу. Цей принцип прямо пов'язаний із функціонально-виробничим розподілом, бо рівність або нерівність залежать від того, за рахунок чого і за яких обставин ці доходи присвоюються.

3. Нерівномірність у розподілі ресурсів веде до значної **нерівності в доходах**. Високий ступінь нерівномірності може створювати низку соціально-економічних проблем: підривати стимули, загострювати соціальну несправедливість, погіршувати можливості для розвитку суспільства.

4. Для нормального функціонування економіки необхідна **державна політика перерозподілу доходів** через бюджет.

5. У зв'язку із функціонуванням недосконалої конкуренції у сучасній ринковій економіці, послаблення ролі держави в економічній сфері та моральною деградацією суспільства **розмір доходу може не відображати вкладу факторів виробництва у випуск готової продукції**. Це пов'язується, наприклад, із монопольним становищем підприємств, легалізованою спекуляцією, хабарництвом, захопленням компанії або

«рейдерством», рекетом тощо.

Аналіз цих принципів показує, що ринкова економіка не гарантує кожному члену суспільства певний визначений рівень доходів, вони визначаються вкладом певного фактора у виробництво. Усі учасники ринкової економіки із самого початку не однакові за своїми потенціальними можливостями. Вони розрізняються за: володінням власністю; здібностями, рівнем освіти і кваліфікації; фінансовими можливостями; умовами виробництва; ступенем ризикованості, вдачею; станом здоров'я тощо. Ця нерівномірність, з одного боку, породжує економічні стимули, а з іншого – примножує нерівномірність у майбутньому. **Проблема нерівномірності** характерна як для країн з низьким рівнем розвитку, так і для найрозвинутіших країн. Ступінь нерівномірності розподілу доходів можна проаналізувати за допомогою *кривої Лоренца* (за ім'ям американського економіста Макса Лоренца (1876 – 1959 рр.)).

Як бачимо, на графіку (рис. 4.1) по одній осі відкладена частка сімей з різними доходами, а по іншій – частка доходу. Якщо уявити, що доходи розподіляються рівномірно, то це означатиме, що існує абсолютна рівність, за якої, наприклад, 10% сімей одержують 10% доходу, 30% сімей – 30% доходу, 70% сімей – 70% доходу і т.д. Такий розподіл на графіку показує бісектриса ОА.

Реальний розподіл, як показують реальні результати його аналізу у багатьох країнах, відбувається таким чином, що більша частина сукупного доходу розподіляється на користь меншої частини сімей. Його відображає на графіку крива Лоренца. Чим далі ця крива відхиляється від бісектриси, тим більший ступінь нерівності в розподілі доходів. Абсолютна нерівність в розподілі на графіку показана лініями ОВ і АВ, які обмежують графік внизу і справа. У цій ситуації графік розподілу співпадає з осями системи координат з вершиною в точці В. Він показує, що менше 1% сімей отримують 100% доходу, а інші – взагалі нічого не отримують.

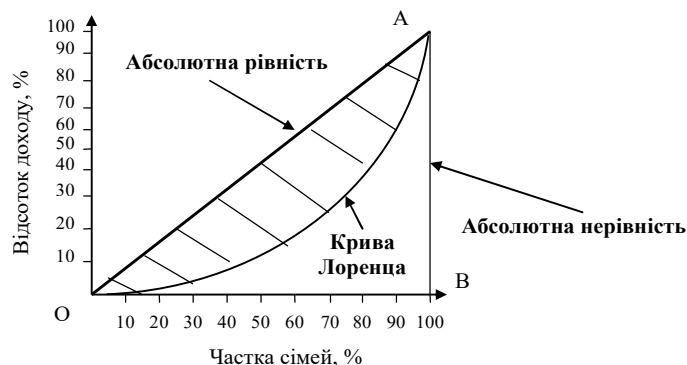

Рис.4.1. Крива Лоренца

Якщо заштриховану площу між бісектрисою і кривою Лоренца поділити на площу трикутника АОВ, отримаємо показник ступеня нерівномірності в доходах. Його називають *коефіцієнтом Джині* (за ім'ям італійського економіста Коррадо Джині (1884 – 1965 рр.), який запропонував використовувати цей коефіцієнт). Чим більший цей коефіцієнт, тим більший ступінь нерівномірності.

У 2009 р. індекс «Джині» в Україні був рівний 28,2 – трохи вище за Швецію (25) та Білорусь (25,82), й дуже близький до Німеччини – 28,3. Однак якщо врахувати, такі українські реалії, як тіньова економіка, для якої характерним є виплата заробітної плати «в конвертах», офшоризація економіки, мінімізація офіційного прибутку бізнесом, величезні корупційні доходи українських чиновників – які розподілені дуже нерівномірно відносно усього населення, то реальне значення індексу «Джині» буде набагато більшим. Лише за оцінками спеціалістів з тіньової економіки її розміри в Україні дорівнює близько 55 % від ВВП. Отже, розподіл доходів в Україні видається зовсім не таким егалітарним, яким його показують офіційні дані.

Співвідношення загальних доходів 10 % найбільш і найменш забезпеченого

населення України станом на 2006 р. за даними ООН становить 5,9 раза. Однак, за оцінками багатьох світових та вітчизняних експертів, реальна ситуація щодо диференціації доходів набагато гірша: співвідношення доходів 10% найбільш бідних і багатих верств населення оцінюється ними більш ніж у 40 разів, котре зростає із року в рік.

Серед країн, які мають невисокий рівень співвідношення загальних доходів 10 % багатих і 10 % бідних є Японія – 4,5, Чехія – 5,2, Угорщина – 5,5, Фінляндія – 5,6 раза.

Оскільки доходи виступають у грошовій формі, їх реальні розміри мають оцінюватись, виходячи із купівельної спроможності грошей, які безпосередньо надходять у розпорядження їх власника. Тому розрізняють номінальні та реальні доходи. **Номінальні доходи** характеризують рівень грошових доходів незалежно від розмірів оподаткування та зміни цін на товари за послуги. **Реальні доходи** – це доходи з урахуванням роздрібних цін і тарифів на товари та послуги, розміру податків та обов'язкових платежів.

2.2. Суть, форми і системи заробітної плати

У ринковій економіці заробітна плата виступає як ціна, що сплачується за використання найманої праці.

Заробітна плата, як правило, складається із основної (тарифної) і додаткової. Тарифна частина зарплати визначається за тарифно-кваліфікаційною сіткою і виплачується працівникові, якщо він відпрацював необхідний час. Ця частина зарплати повинна бути гарантованою і складати не менше 60% від рівня зарплати. Додаткова зарплата значною мірою залежить від результатів праці і виплачується за працю понад встановлені норми, за трудові успіхи, винахідливість, особливі умови праці тощо.

Заробітна плата має дві форми: відрядну та погодинну. Кожна з форм зарплати має свої системи.

Відрядна заробітна плата – це форма оплати праці, при якій вона нараховується за кожну одиницю виробленої продукції. В середині відрядної форми можуть використовуватися проста відрядна, відрядно-прогресивна, відрядно-преміальна системи зарплати. Відрядна форма зарплати передбачає також систему доплат за економію палива, енергії, сировини, матеріалів, за ефективне використання устаткування, за ставлення до праці тощо.

Погодинна форма заробітної плати застосовується там, де продукту слід виробляти саме стільки, скільки того вимагає технологія, наприклад, при конвеєрному виробництві. Існує погодинно-нормативна і погодинно-преміальна системи заробітної плати. Перша передбачає оплату за відпрацьований час та при виконанні встановлених нормативів, а друга – ще й додаткову виплату премій за економію витрат, досконаліші форми організації праці, підвищення якості продукції тощо. В останні десятиліття в розвинутих країнах почали використовувати систему дольової участі робітників у розподілі доходів підприємства, яка дозволяє зацікавити робітників у кінцевих результатах роботи фірми, оскільки вони отримують певну частку прибутку або дивіденди на свої акції.

В Україні організація оплати праці здійснюється на основі Генеральної тарифної угоди, галузевих та регіональних угод, колективних та індивідуальних договорів. На рівень заробітної плати впливає держава (встановлюючи гарантований мінімум зарплати) та профспілки.

Мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту некваліфіковану працю. Вона визначається з урахуванням вартості мінімального споживчого кошика, загального рівня середньої зарплати, продуктивності праці, рівня зайнятості і не повинна бути нижче межі малозабезпеченості.

Мінімальний споживчий кошик (прожитковий мінімум) визначається як вартість набору товарів та послуг, мінімально необхідних для задоволення потреб у харчуванні на рівні фізіологічно мінімальних норм споживання (окремо для дорослих, дітей, людей

похилого віку), а також мінімальних потреб в одязі, взутті, предметах домашнього вжитку, медикаментах, комунальних і побутових послугах, транспорті, культурі.

2.3. Прибуток. Фактори, що зумовлюють диференціацію прибутку

Винагорода, яку отримує підприємець за використання своїх здібностей, за організаційну та управлінську діяльність, за новаторство і ризик, називається **підприємницьким доходом або прибутком**.

До визначення прибутку в економічній теорії також існує декілька підходів. Класики та марксистичні вважали, що прибуток – це частина новоствореної вартості, яка присвоюється капіталістом у результаті експлуатації робочої сили. На думку неокласиків прибуток – це результат використання продуктивного капіталу. Представники теорії втримання дотримуються погляду, що прибуток – це винагорода підприємця за відстрочку особистого споживання.

Сучасна економічна теорія твердить, що прибуток – це плата за підприємницькі здібності, підприємницьку діяльність. Його величина визначається граничним продуктом ресурсу, який називається здатністю до підприємництва. Розрізняють нормальний та економічний, або чистий прибуток; економічний і бухгалтерський прибуток; монопольний прибуток.

Нормальний прибуток – це така величина прибутку, яка виправдовує зусилля підприємця і дозволяє йому залишатися в даній галузі. **Економічний, або чистий прибуток** – це додатковий прибуток, який підприємець може отримати, якщо він постійно вдосконалює техніку, технологію, організацію виробництва. Різниця між бухгалтерським та економічним прибутком пов'язується із різницею у його підрахунку. **Бухгалтерський прибуток** – це загальна виручка мінус явні (бухгалтерські) витрати. **Економічний прибуток** – це загальна виручка мінус явні та неявні (внутрішні) витрати. Економічний прибуток менший, оскільки при його розрахунку враховуються ті витрати, які фірма несе за власний рахунок, а також альтернативні витрати (втрачені можливості). **Монопольний прибуток** отримують монополії за рахунок перерозподілу на свою користь доходів немонополізованих фірм шляхом встановлення монопольних цін як на ринках факторів виробництва, так і на ринках готової продукції.

Лекція 3

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ДЕРЖАВИ ЯК СКЛАДОВА ЗАГАЛЬНОЇ ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

- 3.1. Економічне зростання та його показники. Фактори економічного зростання.
- 3.2. Суть, причини та види інфляції. Наслідки інфляції.
- 3.3. Зайнятість та безробіття в ринковій економіці.

3.1. Економічне зростання та його показники. Фактори економічного зростання

Економічне зростання та соціальний прогрес є сутнісними характеристиками будь-якого суспільства, що динамічно розвивається. Економіка в умовах зростання виробництва має більшу здатність задовольняти потреби суспільства, забезпечує підвищення рівня життя, краще адаптована до вирішення будь-яких соціально-економічних проблем. Економічне зростання за кінцеву мету має підвищення добробуту

населення.

Процес економічного зростання є зовнішньою формою розширеного відтворення, яке характеризується збільшенням масштабів виробництва, а, отже, економічного потенціалу суспільства. **Економічне зростання** – у вузькому розумінні: це процес, який народжується на стадії безпосереднього виробництва, набуває стійкого характеру на інших стадіях суспільного виробництва, призводить до збільшенню суспільного продукту за певний період часу і зростання народного благоустрою. У широкому розумінні: економічне зростання, як критерій економічного розвитку є по своїй суті, важливою складовою загальної траєкторії розвитку суспільства. В сукупності з іншими складовими (духовними, культурними, соціальними, політичними, демографічними та ін.) воно визначає напрямок руху суспільства, встановлює характер суспільного розвитку в цілому (прогресивний, регресивний або інерційний).

Для вимірювання економічного зростання використовують показники абсолютного приросту чи темпи приросту реального обсягу виробництва загалом чи на душу населення. В умовах науково-технічної революції економічне зростання – це уже не тільки кількість, а й якість, тобто експлуатаційні властивості продукції, довговічність, економічність тощо. Тому економічне зростання нині доцільно визначити як приріст обсягів національного продукту та поліпшення якості й зміну асортименту благ, що виробляє економіка.

Отже, кількісні параметри економічного зростання відбивають обсяги національного продукту, а якість економічного зростання – структурні зміни в складі цього продукту, що підвищує рівень якості життя.

Економічне зростання країн є комплексним процесом, який зазнає впливу широкого різноманіття факторів. Існує дуже багато різноманітних факторів залежно від обраних критеріїв їх оцінки:

– **фактори пропозиції**, які включають основний та оборотний капітал, кількість та якість трудових ресурсів (включаючи рівень освіти та професійної підготовки), науково-технічний прогрес, інвестиції (збільшення основного капіталу з врахуванням його вибуття). Ця група факторів визначає фізичні можливості економіки зростати;

– **фактори попиту**. До них належать рівень та темпи зростання сукупного попиту, розподіл сукупного доходу на споживання та заощадження, державні витрати, розміри експорту та імпорту;

– **фактори розподілу**, характеризують розподіл ресурсів в економіці, вплив на економічне зростання диференціації схильності до заощаджень різних верств населення, приватного та державного секторів економіки, тощо;

– **інституційні чинники, соціокультурні та макроекономічні умови**. Ця група факторів характеризує наявність політичної волі та відповідність політичних рішень інтересам суспільства, орієнтація на традиційні моральні та духовні цінності суспільства, вплив рівня розвиненості державного регулювання економіки, структура економіки, її інноваційність та конкурентоспроможність, стабільність та адекватність національного законодавства, пріоритетність формування зовнішньоекономічних взаємозв'язків, спрямованих на розвиток виробничих галузей економіки з високою доданою вартістю та покращення торгового балансу.

Показники економічного зростання поділяються: на динамічні (темпи зростання ВВП), що характеризують темпи та швидкість зростання виробництва, і статичні (обсяг ВВП на душу населення), що відображають наявні умови стану різних процесів; якісні, які характеризують результати виробництва в абсолютному та відносному вираженні, та кількісні, які характеризують економічне зростання враховуючи соціальний аспект. Для вимірювання економічного зростання використовують наступні показники:

- 1) збільшення реального обсягів ВВП, ВНД в абсолютних величинах за деякий період часу;
- 2) збільшення реального ВВП, ВНД на душу населення;
- 3) виробництво основних видів продукції на душу населення (рівень розвитку

окремих галузей);

4) темпи приросту ВВП, ВНД;

5) рівень та якість життя населення.

Окрім зазначених вище показників, зважаючи на існування різних типів економічного зростання, для його характеристики використовують **показники ефективності використання факторів виробництва**:

– *продуктивність праці* характеризує використання ресурсу праці, на макrorівні визначається як відношення національного доходу до середньої чисельності працівників, зайнятих у його створенні;

– *капіталоозброєність* характеризує поєднання ресурсів праці і капіталу, технічну оснащеність виробництва;

– *капіталомісткість* визначає ефективність капіталовкладень і показує частку капітальних вкладень, яка припадає на одиницю приросту продукції, на макrorівні визначається як підношення капіталовкладень до ВВП;

– *фондовіддача* показує ефективність використання засобів праці і визначає, яка кількість продукції вироблена з одиниці основних фондів, на макrorівні визначається як відношення ВВП до вартості основних фондів;

– *матеріаломісткість* характеризує ефективність використання ресурсів і показує, частку матеріалів у складі готової продукції, на макrorівні визначається як відношення матеріальних витрат до вартості виготовленої продукції (ВВП).

Головним індикатором економічного зростання країни є **ВВП в розрахунку на душу населення**. За цим показником країни поділяють на розвинуті і країни, що розвиваються.

Про рівень економічного зростання країни судять і з виробництва і споживання деяких ключових видів продукції, передовсім з енергоспоживання, на душу населення. Важливими характеристиками також є виробництво сільськогосподарської продукції, високотехнологічної техніки та обладнання, транспортних засобів, мінеральних добрив, пластмас, хімічних волокон, паперу та інших товарів.

Рівень якості життя характеризує фактичний рівень забезпеченості людей певної країни матеріальними і духовними благами в певний конкретно-історичний період. Для характеристики рівня життя необхідно враховувати демографічні показники (народжуваність, смертність та ін.), рівень освіченості та культури людини, забезпеченість високого рівня охорони здоров'я, санітарно-гігієнічні умови життя, споживання продовольчих товарів, вартість життя і споживчі ціни, житлові умови, соціальне забезпечення та організацію відпочинку, умови праці та зайнятості, транспортні засоби, правовий захист людини.

Для визначення рівня якості життя в останній час використовують зведений **індекс людського розвитку (ІЛР)**, який за методикою ООН складається з чотирьох компонентів: тривалість життя населення; показник грамотності дорослого населення; показник валового охоплення всіма видами навчання; ВВП на душу населення за паритетами купівельної спроможності. Теоретично він може мати максимальне значення 1,000, мінімальне – 0,000. Залежно від значення індексу країни розмішуються в спадному порядку. Практика застосування даного показника показує, що він не відображає реальних тенденцій людського розвитку та потребує суттєвого вдосконалення методики підрахунку та розширення переліку вимірів людського розвитку.

Економічне зростання не слід ототожнювати із поняттям «економічний розвиток». *Економічне зростання означає процес кількісно-якісних зрушень у межах технологічного способу виробництва, зумовлених відповідними суперечностями та чинниками і виражається у збільшенні обсягів суспільного виробництва.* Відмінності між економічним зростанням та економічним розвитком полягають у тому, що остання категорія відображає незворотні, направлені та закономірні зміни технологічного способу виробництва, а економічне зростання позбавлене таких ознак, оскільки може перериватись економічним спадом.

Економічне зростання є необхідною, але не достатньою умовою (чинником) підвищення добробуту населення. Якщо економічне зростання виступає самоціллю, то це «марна нескінченність» збільшення ВВП за допомогою перемелювання природних ресурсів, руйнування навколишнього середовища, повільного омертвіння людини як найманого раба, перетворення його у твариноподібну істоту як споживача небезпечних для тіла і душі товарів і послуг, зародження нездорової конкуренції між найманими робітниками на ринку праці, відчуження людей між собою. Врешті-решт за «марною нескінченністю» зростання ВВП мистецьки камуфлюється інша, вихідна «марна нескінченність» – нагромадження грошового багатства.

Головною метою для України повинен стати **соціально-економічний розвиток**, заснований передусім на дусі християнства, на християнській культурі. Так, говорячи про науку, мистецтво, державу і господарство, відомий філософ І. Ільїн, порівнює їх з духовними руками, якими людство бере світ. І завдання християнства не в тому, щоб бузувірськи відітнути ці руки, а у тому, щоб пронизати їхню працю зсередини живим духом, сприйнятим від Христа. Коли шкідливе явище безбожної науки, коли страшна сила релігійно-безглуздої держави, коли внутрішня приреченість безідейного господарювання, розтліваюча вульгарність бездуховного мистецтва наповнюють Божу землю, християни не можуть відвернутися від цього видовища, проголошуючи нейтралітет, не заховатися за словесне світовідторгнення і непротивлення. Навпроти, вони повинні знайти в собі віру і волю для щирого творчого християнського світобачення та для боротьби за своє поле і за свій посів. Тоді, як підсумовує відомий філософ, почнеться зцілення.

3.2. Суть, причини та види інфляції. Наслідки інфляції

Інфляція є внутрішньо властивою закономірністю ринкової економіки. Термін «інфляція» походить від лат. «inflatio» – здуття, набухання і буквально означає переповнення каналів грошового обігу грошима. Найпоширенішим є розуміння інфляції як ситуації в економіці, за якої кількість грошей в обігу перевищує потребу в них, зумовлену грошовою оцінкою товарної маси. Наслідком такої невідповідності та проявом інфляції є *знецінення грошової одиниці й підвищення загального рівня цін на товари та послуги*. Інфляцію прийнято вважати додатковим, невидимим «податком» для громадян.

Однак слід розуміти, що не всяке зростання цін є інфляційним, наприклад зростання цін внаслідок поліпшення якості товару, сезонні коливання цін.

Інфляційний процес відображається за допомогою динаміки споживчих цін.

Рівень інфляції показує, як змінилися ціни в економіці, і вимірюється за допомогою індексів цін як різниця між значенням цього індексу за певний період (у відсотках) та 100%: $P_i = I_{цi} - 100 \%$. Для визначення рівня інфляції окрім індексу споживчих цін використовують також індекс оптових цін та дефлятор ВВП, який характеризує співвідношення номінального і реального ВВП.

Темп інфляції показує, як змінилася сама інфляція за певний період (прискорилась чи сповільнилась), і визначається за формулою:

$$T_i = \frac{I_{ц}^1 - I_{ц}^0}{I_{ц}^0} 100 \%, \quad 5.1$$

де $I_{ц}^1$, $I_{ц}^0$ – відповідно, ціновий індекс у поточному і попередньому періодах.

Інфляція є складним багатофакторним соціально-економічним явищем, що характеризує порушення процесів суспільного відтворення як наслідок загострення суперечностей у сфері товарного і грошового обігу, дисбалансу сукупного попиту та сукупної пропозиції.

Прийнято вважати, що інфляція – це процес, котрий повністю залежить від надлишку грошей в економіці. Наприклад, М. Ротбард навіть пов'язує виникнення інфляції лише з

проблемою підконтрольності центрального банку державі. З метою ліквідації інфляції науковець пропонує віддати контроль за грошовим обігом приватним банкірам, забуваючи при цьому, що світовий досвід організації центральних банків вже має дуже багато таких прецедентів, але проблема інфляції від цього не вирішувалася, а тільки ускладнювалася та сягала небувалих за своїми можливими наслідками масштабів.

Відомим прибічником такої причини виникнення інфляції як порушення законів грошового обігу, що призводить до зростання кількості грошей в обігу та їх знецінення є американський економіст Ірвінг Фішер, який у 1911 р. сформулював кількісне рівняння обміну: $MV = PQ$, де M – кількість грошей в економіці; V – кількість оборотів грошової одиниці (швидкість обігу грошей); P – середній рівень цін; Q – сукупний обсяг товарів і послуг. З цього рівняння випливає, що протягом певного періоду часу для обігу товарів і послуг необхідна об'єктивно обумовлена маса грошей, тобто за сталої швидкості обігу грошей їх кількість визначатиме рівень цін.

Практично *причинами інфляції можуть бути, як емісійного, так і неемісійного характеру*. До **причин емісійного характеру** відносять емісію готівки (центральный банк) та емісію безготівкових грошей (центральный банк та комерційні банки). Причому здатність комерційних банків до створення нових кредитних грошей регулюється центральним банком шляхом встановлення норм обов'язкового резервування. У той же час, комерційні банки, залежно від стану економіки та існуючих для них ризиків, можуть не використовувати наданий їм кредитний потенціал, кредитуючи при цьому тільки дуже надійних і кредитоспроможних клієнтів.

До причин **неемісійного характеру** належать:

- недостатність внутрішнього виробництва;
- наявність структурних перекосів у сфері виробництва і обігу;
- незбалансованість попиту та пропозиції на грошовому ринку;
- неефективність державного фінансового і митного контролю;
- порушення існуючих господарських зв'язків;
- значні коливання цін на зовнішніх ринках;
- імпорт інфляції, що обумовлено неприпустимо великим рівнем доларизації вітчизняної економіки;
- економічно та соціально невиправдане зростання державних витрат;
- збільшення кількості та розмірів тарифів природних монополій;
- постійно зростаючі витрати суб'єктів господарювання на корупцію, що призводить до завищення вартості їх товарів та послуг;
- спекулятивну складову зростання цін на житло та офісні приміщення;
- інфляційні очікування населення тощо.

Саме причини неемісійного характеру стають поштовхом для росту інфляції в Україні останніми роками. Об'єктивним фактором появи інфляційних процесів є не надмірність грошової, а недостача товарної маси. Стиснення грошової маси призводить не до пропорційного зменшення цін, а до зменшення обсягів виробництва, недостачі товарів. І як наслідок – до інфляції. Вирішення ж проблеми інфляції передбачає, перш за все, запровадження системи заходів на основі дотримання правила переваги зростання виробництва товарів над збільшенням та використанням грошової маси, регулювання доходів. Цього неможливо досягти без дотримання політики раціонального та справедливого перерозподілу суспільного продукту і національного доходу між сферами відтворення та галузями національної економіки, між групами населення, що має повністю здійснюватися державною виконавчою владою за умов наявності можливостей напряму координувати роботу органу банківського регулювання – тобто Національного банку.

Економічна теорія виокремлює та досліджує різні типи інфляції так як для подолання кожної з них використовують неоднозначні, а іноді й протилежні за своїм змістом заходи.

Основні типи інфляції:

1. За темпами розгортання інфляційних процесів:

- помірні інфляція розвивається поступово, ціни зростають незначною мірою до 10 % в рік;
- галопуюча інфляція характеризується швидким зростанням цін в межах 20 –200 % за рік;
- гіперінфляція характеризується зростанням цін на кілька % щоденно, а річні темпи інфляції можуть становити 1000 % і більше на рік.

2. За характером прояву:

- відкрита інфляція проявляється через нічим не стримуване зростання цін, що відображається на споживчому кошику;
- прихована інфляція виникає внаслідок адміністративного цінового регулювання і проявляється в товарному дефіциті, реалізації неякісних товарів або низької якості.

3. За масштабами поширення інфляційних процесів:

- локальна інфляція поширюється територією однієї країни;
- світова інфляція охоплює групу країн або світову економіку в цілому.

Вплив на макроекономічні процеси інфляції з високими темпами завжди є деструктивним. Така інфляція призводить до розбалансування економічної рівноваги, порушення структури виробництва, підриває стимули довгострокових інвестицій, стримує процеси нагромадження: відбувається перелив капіталу із сфери виробництва у сферу обігу; знижуються реальні доходи населення, спостерігається значна диференціація населення за рівнем доходів, знецінюються грошові заощадження; відбувається посилення тіньової економіки, спекуляцій, бартеризація обміну; погіршення стану державних фінансів; послаблення зовнішньоекономічних позицій країни; соціально-політичного напруження, загострення соціальних конфліктів.

З огляду на викладені проблеми важливим є проведення антиінфляційної політики держави. Заходи антиінфляційної політики залежать від причин, що призвели інфляцію. Але у будь-якому випадку, вони мають ґрунтуватися на проведенні жорсткої грошово-кредитної політики, яка має бути цілком узгодженою із бюджетною політикою держави.

Специфічними методами стабілізації грошового обігу є девальвація, дефляція, нуліфікація, ревалоризація.

Девальвація – це зниження курсу національної грошової одиниці країни стосовно іноземної валюти.

Дефляція означає зменшення грошової маси шляхом вилучення з обігу надлишкових паперових грошей.

Нуліфікація передбачає ліквідацію старих грошових знаків і випуск в обіг нових (у меншій кількості).

Ревалоризація означає повернення до попередньої купівельної спроможності грошових знаків. Такий метод застосовується при незначних темпах інфляції.

3.3. Зайнятість та безробіття в ринковій економіці

Безробіття в умовах ринкової економіки є однією з найгостріших макроекономічних проблем. Воно безпосередньо впливає на добробут населення, рівень цін, обсяги виробництва, державний бюджет і державні видатки. Безробіття негативно позначається на психологічному стані людини, загостренні соціально-економічних суперечностей у країні.

У відповідності з міжнародними стандартами, розробленими у 1983 р. Міжнародною організацією праці, все населення можна поділити на три категорії:

- **зайняті** – особи, які виконують будь-яку оплачувану роботу, а також особи, що мають роботу але тимчасово не працюють через хворобу, страйк чи відпустку;
- **безробітні** – особи, які не мають роботи, активно її шукають і готові приступити до виконання у будь-який момент;
- **особи поза робочою силою, або економічно неактивне населення** – діти у віці до

16 років; особи, які перебувають в спеціалізованих установах (наприклад, психіатричних диспансерах, лепрозоріях, виправних закладах тощо); особи, що вибули зі складу робочої сили у зв'язку із постійною втратою працездатності (інваліди), виходом на пенсію; учні, студенти, курсанти денних відділень навчальних закладів; особи, що втратили надію на роботу і перестали її шукати.

Зайняті і безробітні разом формують робочу силу. Рівень безробіття (U) визначають як відношення чисельності безробітних до чисельності зайнятих у відсотках.

Безробіття як соціально-економічне явище є характерним для ринкової економіки. Розрізняють два види безробіття: **добровільне** – пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до складу робочої сили, утриматись від праці за неприйнятних для неї умов; **вимушене** – зумовлене об'єктивними обставинами незалежними від волі людини.

Існує досить багато різних форм безробіття залежно від причин виникнення, тривалості протікання. Основні форми безробіття – фрикційне, структурне, циклічне.

Фрикційне безробіття виникає у зв'язку з тим, що рівновага на ринку праці не може виникнути миттєво і потребує певного часу. Ця форма безробіття пов'язана із пошуком роботи, яка відповідає кваліфікації та особистим інтересам працівника, із зміною професії або просторовим рухом населення внаслідок зміни місця проживання. Фрикційні безробітні маючи певний рівень кваліфікації та професійних навичок здійснюють пошук роботи згідно своїх особистих вимог. Таким чином, фрикційне безробіття, як правило, є добровільним і короткостроковим.

Структурне безробіття зумовлене змінами у структурі попиту на робочу силу внаслідок зміни структури економіки. Дана форма безробіття пов'язана із тим, що погребла у деяких професіях внаслідок постійного розвитку та вдосконалення виробництва, техніки і технології під впливом НТП значно зменшується або взагалі відпадає. Унаслідок цього виникає необхідність зміни кваліфікації, набуття нових навичок, знань, професій. Структурне безробіття є переважно вимушеним і більш тривалішим ніж фрикційне.

Структурне і фрикційне безробіття разом становлять **природне безробіття**. Природний рівень безробіття – це рівень безробіття за повної зайнятості, що відповідає потенційному ВВП. Представники неокласичного напрямку економічної теорії вважають, що таке безробіття не можна усунути жодним способом. Більше того, воно відіграє позитивну роль в ринковій економіці, оскільки є резервом робочої сили, яка в будь-який час може приступити до роботи, а також є стимулом трудової дисципліни. Головними причинами існування природного безробіття у країнах з розвинутою ринковою економікою є: розвинена система страхування з безробіття (значні виплати допомоги зменшують стимули до швидкого працевлаштування), перевищення реального рівня заробітної плати її рівноважного значення. Природний рівень безробіття на сучасному етапі складає 5-6 %, тобто повна зайнятість за таких умов складатиме 94-95 % трудових ресурсів.

Циклічне безробіття породжується кон'юнктурними коливаннями ділової активності в економіці і виникає в період економічних криз, що призводять до згортання виробництва і зниження попиту на робочу силу. Циклічне безробіття – це відхилення фактичного рівня безробіття від його природного рівня.

Існують й інші форми безробіття, які не чинять значного впливу на економіку, однак зачіпають інтереси певних груп населення, а тому виникає необхідність їх дослідження.

Сезонне безробіття пов'язане із специфікою умов виробництва у деяких галузях (сільське господарство, будівництво, різні промисли), де впродовж року попит на робочу силу коливається. Дана форма безробіття є вимушеним і тяжіє до фрикційного, однак має певні власні особливості.

Молодіжне безробіття пов'язане із отриманням першого місця роботи молоді, яка вперше виходить на ринок праці, відповідно не має досвіду роботи.

Технологічне безробіття викликається запровадженням нових технологій і нового обладнання, коли внаслідок модернізації виробництва ручна праця витісняється машинною. Технологічне безробіття тяжіє до структурного.

Регіональне безробіття виникає під впливом історичних, демографічних і соціально-психологічних чинників, через нерівномірність розподілу трудових ресурсів по території країни, що зумовлює дефіцит робітників в одному регіоні і їх надлишок в іншому (наприклад, у Чернівецькій області завжди був надлишок робітників, а в Донбасі їх не вистачало).

Безробіття може виявлятися у відкритій та прихованій формі. **Відкрита форма безробіття** означає звільнення працівника, повну втрату роботи і відповідно доходу, коли безробітний реєструється у службі зайнятості. **Прихована форма безробіття** є наслідком скорочення тривалості робочого дня або тижня з відповідним зменшенням оплати праці, а також вимушених відпусток без збереження заробітної плати.

Вважається, що безробіття залежно від його форм має неоднозначні соціально-економічні наслідки. Достатньо суперечливий **конструктивний вплив** безробіття на економіку проявляється через стимулювання ефективної зайнятості та конкуренції на ринку праці; пристосування найманих працівників до вимог ринку праці; забезпечення мобільності трудових ресурсів у часі та просторі; резервування частини трудових ресурсів у різні періоди економічної кон'юнктури в одних сегментах для можливості використання в інших. **Негативними наслідками** безробіття є зниження рівня доходів та добробуту суспільства, посилення тиску на державний бюджет і зростання державних витрат на утримання безробітних; погіршення соціальних умов існування (збільшується смертність, захворюваність, злочинність) та посилення негативних психологічних тенденцій у суспільстві; посилення соціальної і політичної нестабільності, конфліктності; недовиробництво (втрати) ВВП.

Лекція 4

РОЛЬ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ

6.1. *Гроші, їх суть та функції.*

6.4. *Суть, структура та функції банківської системи.*

6.5. *Грошово-кредитна політика держави*

6.1. Гроші, їх суть та функції

Гроші – невід’ємна частина нашого повсякденного життя. І неможливо знайти навіть найпримітивнішої цивілізації, яка б не використовувала їх. Проте, незважаючи на те, що гроші, на перший погляд, є ніби й зовсім простим, цілком зрозумілим і добре знайомим для нас явищем, при визначенні його суті можуть виникнути певні проблеми. Останні пов’язані з тим, що гроші виконують декілька відмінних між собою функцій, які непросто зв’язати в єдине цілісне поняття.

На проблему суті грошей існували й існують різні точки зору. Згідно з найпоширенішими із них, гроші – це:

- мастило обміну (П. А. Самуельсон, В.Д. Нордгауз);
- засіб платежу або засіб обміну (Р. Дорнбуш, С. Фішер);
- засіб оплат товарів і послуг, засіб виміру вартості і засіб збереження (накопичення) вартості (Едвін Дж. Долан, Колін Р. Кемпбелл);
- абсолютно ліквідний засіб обігу (М. Н. Чепурін, А.Є. Кисельова);
- сукупність активів, які використовуються при здійсненні угод (М. Грегорі Менк’ю);
- особливий товар, який служить загальним еквівалентом (С. Дзюбик, О. Ривак) та ін.

Усі вищенаведені означення фактично зводяться до перерахунку однієї або декількох функцій, виконуваних грошима. Тому, визначаючи суть грошей, найкраще буде сказати, що гроші – це усе, що виконує їхні функції (К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю), тобто гроші – це те, що

вони роблять. У багатьох підручниках з економіки та фінансів гроші визначаються як будь-який товар, який представляє засіб обігу, міру вартості і засіб зберігання (накопичення) багатства. Ряд вчених приписують грошам не три, а цілих п'ять функцій. Крім вищезазначених, називають ще дві: засіб платежу і світові гроші. В рамках саме такого переліку ми розглянемо **окремі функції грошей**, тобто: міра вартості, засіб обігу (обміну), засіб платежу, засіб нагромадження та світові гроші.

Функція **міри вартості** полягає в тому, що гроші використовуються для вимірювання і порівняння вартостей благ. Вартість благ можна вимірювати за допомогою кількості затраченого на їх виробництво часу, або за допомогою інших благ, але найзручніше це робити за допомогою грошей. За допомогою грошей вартість речей вимірюється так само, як і з допомогою кілограмів і метрів визначається вага і довжина. Кожна держава в законодавчому порядку встановлює свою міру вартості, тобто грошову одиницю. Наприклад, в Україні мірою вартості є гривня, у США – долар, в Японії – йена, у країнах Євросоюзу євро, у Росії – рубль. Раніше, коли основою функціонування грошових систем були металеві гроші, держава при встановленні міри вартості визначала також масштаб цін – вагову кількість грошового металу, яка приймалася за грошову одиницю.

Грошові одиниці різних країн відрізняються між собою, тому вони можуть розглядатися як універсальний засіб виміру тільки в межах дії даної грошової одиниці. Для встановлення пропорції обміну різних грошових одиниць, використовуються курси валют.

При виконанні функції **засобу обігу** гроші виступають посередниками при товарообмінних операціях і використовуються під час купівлі та продажу благ між людьми, фірмами, країнами. Як засіб обігу, гроші допомагають замінити натуральний обмін товарами за схемою «товар – товар» на обмін за схемою «товар – гроші – товар», що тягне за собою якісні зміни економічних відносин. Застосування грошей як визнаною всіма посередниками в угодах купівлі-продажу роблять процес обміну більш швидким та ефективним. В умовах системи бартерного (натурального) обміну – форми торгівлі, коли обмін одного товару на інший відбувався без допомоги грошей, – виникали значні проблеми, оскільки обмін міг здійснитися лише у тому випадку, коли мав місце подвійний збіг потреб. Така система обміну товарами була характерна для натурального господарства.

Швидкий розвиток саме цієї функції грошей привів до виникнення паперових грошей, оскільки людям при здійсненні операцій купівлі-продажу відносно байдуже, що саме вони приймають як гроші. Головне для них – наявність гарантій, що інші люди теж приймуть це як гроші. Такі гарантії має надавати саме держава своїм підписом на грошових купюрах, а також за допомогою системи заходів, які попереджують можливі підробки. Сумнівними є гарантії, котрі надаються центральними банками, що не підконтрольні державі. Функцію засобу обігу в основному виконують монети, паперові знаки і різноманітні форми вкладів до запитання.

Третю функцію **засобу платежу** гроші виконують тоді, коли взаємопов'язані зустрічні потоки ресурсів або благ і грошей розриваються у часі і, внаслідок цього, виникає борг. Функція засобу платежу полягає в обслуговуванні грошима погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин. Дану функцію гроші реалізують як у сфері купівлі-продажу благ при здійсненні угоди в кредит, так і поза ним (заробітна плата, сплата податків, орендна і квартирна плата, повернення позик та ін.). Розвиток цієї функції привів до виникнення кредитних грошей: векселів, банкнот, чеків, кредитних карток тощо.

Четвертою функцією грошей є **засіб зберігання** (нагромадження), тобто особливий вид активів, що вилучається з обігу після продажу товарів та послуг, зберігаючись, поступово нагромаджується й забезпечує його власникові купівельну спроможність у майбутньому. Звичайно, будь-який актив певною мірою може бути засобом нагромадження. Ним може служити будь-яка нерухомість, акції, колекції, коштовності та ін. Однак гроші можуть

виконувати цю функцію значно ліпше, оскільки їм властива ліквідність.

Ліквідність – це здатність активу швидко і без втрат трансформуватися в будь-який інший актив. Гроші володіють абсолютною ліквідністю, тому що їх можна обміняти на яке-небудь благо, на цінні папери тощо. А будь-який інший актив спочатку необхідно обміняти на гроші (іноді з втратами), а вже потім – на необхідне благо. Тобто іншим видам активів ліквідність властива меншою мірою. Та зауважимо, що незважаючи на високу ліквідність, гроші можуть успішно виконувати функцію нагромадження лише при збереженні їх вартості, тобто при незмінному загальному рівні цін.

П'ята функція грошей – **світові гроші** – полягає в обслуговуванні грошима міждержавних економічних відносин, пов'язаних з розрахунками за угодами, укладеними між економічними суб'єктами різних країн. Первісно цю функцію виконувало лише золото. У сучасних умовах золото безпосередньо не використовується як світові гроші. Функцію світових грошей виконують вільноконвертовані національні валюти розвинутих країн і міждержавні грошові одиниці (долар США, євро, британський фунт, японська ієна, австралійський долар, китайський юань). Однак золото виконує функцію централізованого резерву країни, зосередженого в центральних банках і може використовуватися в міжнародних розрахунках опосередковано шляхом попереднього продажу на світових ринках золота в обмін на вільноконвертовані валюти.

У цій функції гроші виступають у трьох значеннях:

- як загальний платіжний засіб (розрахунки за торгівельним і платіжним балансами країни),
- як загальний купівельний засіб (купівля різних благ, зокрема таких, як зброя, зерно, енергоресурси з негайною готівковою оплатою),
- як втілення певної суми нагромадженого багатства (надання міждержавних позик, сплата контрибуцій, передача золотовалютних цінностей на збереження з однієї країни в іншу тощо).

4.2. Суть, структура та функції банківської системи

Головними суб'єктами грошового ринку, що визначають характер динаміки його функціонування, є банки, сукупність різних видів яких у їхньому взаємозв'язку і взаємодії утворює банківську систему. Для більшості сучасних країн характерна дворівнева банківська система. Перший рівень – центральний банк, другий – комерційні банки.

Головним елементом банківської системи є **центральний банк**. Він здійснює керівництво і контроль за функціонуванням та розвитком усієї банківської системи країни. В Україні це Національний банк України (НБУ), який разом зі своїми регіональними філіями є першим рівнем банківської системи і виконує функції резервної системи (утворений згідно з Законом України «Про банки і банківську діяльність»); у США – Федеральна резервна система, в Німеччині – Бундесбанк, у Великій Британії – Англійський банк.

Ефективна взаємодія і взаємозв'язок різних видів банків та банківських інститутів, у результаті яких формується банківська система, можливі лише тоді, коли центральний банк виконує свої основні функції:

- емісія грошей та організація їх обігу;
- загальний нагляд за діяльністю кредитно-фінансових установ країни і виконання ними законодавства;
- регулювання діяльності комерційних банків;
- кредитування і виконання розрахункових операцій для урядових органів, зокрема касове виконання державного бюджету, тобто виконання функцій «банку уряду»;
- проведення операцій з золотом та іноземною валютою;
- організація розрахунків між банками, тобто центральний банк є «банком банків»;
- обслуговування державного боргу країни.

Слід також окремо зазначити, що коли ми ведемо мову про емісію грошей, то мається на увазі створення безготівкових грошей шляхом видачі кредитів відповідно до політики розвитку грошової маси, тобто центральний банк виступає у ролі «кредитора останньої інстанції». Стосовно ж випуску готівкових грошей, то у сучасних банківських системах центральний банк здійснює емісію банкнот для обміну на безготівкові гроші залежно від потреб економічних агентів у готівці.

Другий рівень банківської системи представляють комерційні банки – основні посередники, через яких центральний банк впливає на грошову масу та економіку країни. Ці банки створюються на пайових (акціонерних) началах і за формою власності поділяються на державні, приватні та кооперативні. Організаційна й управлінська структура комерційної о банку регламентується статутом.

Основними функціями комерційних банків є залучення у різноманітних економічних суб'єктів тимчасово вільних коштів і надання залучених коштів для тимчасовою платного використання тим економічним суб'єктам, які мають потребу у додатковому фінансуванні своєї діяльності, а також обслуговування розрахунково-платіжних відносин різних економічних суб'єктів. Відповідно до виконуваних функцій усі операції комерційних банків можна поділити на три групи: пасивні, активні і комісійні.

Пасивні операції пов'язані із залученням коштів: продаж емітованих банком або куплених раніше цінних паперів, залучення коштів на депозитні рахунки, отримання кредитів від центрального та інших комерційних банків, продаж золота, валюти та інших ліквідних цінностей.

Активні операції приводять до розміщення залучених коштів: перерахування обов'язкових резервів на кореспондентський рахунок у центральному банку, видача кредитів різноманітним економічним суб'єктам, купівля цінних паперів, здійснення реальних інвестицій, купівля золота, валют та інших ліквідних цінностей.

Основний дохід банку утворює різниця між процентними платежами, отриманими від здійснення активних операцій і сплаченими по пасивних операціях. Виняток у даному випадку складають цінні папери та інші ліквідні цінності, дохід від яких утворюється як сума процентного доходу за володіння цінними паперами і різниці між доходом від їхнього продажу та витратами на їхнє придбання.

Комісійні операції пов'язані із організацією обслуговування розрахункових, чекових, карткових та інших рахунків до вимоги і переказом коштів на ті чи інші рахунки за дорученням клієнтів банку. При цьому банк отримує дохід у вигляді комісійної винагороди від обслуговуваної суми коштів.

Метою існування банку, як і будь-якого іншого комерційного інституту, отримання прибутку. Якщо інші фірми виробляють блага, то що ж виробляє банк? Адже гроші емітує держава, а банк тільки бере їх у тих, кому вони сьогодні не потрібні, і дає тим, кому вони зараз необхідні. Однак і самі банки **«виробляють» гроші** через видачу кредитів на основі часткового резервування депозитів.

4.3. Грошово-кредитна політика держави

У відповідності із визначенням Господарського кодексу України, «грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення народного господарства економічно необхідним обсягом грошової маси, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи, стимулювання використання кредитних ресурсів на потреби функціонування і розвитку економіки».

У Законі України «Про Національний банк України» грошово-кредитна політика тлумачиться як комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення стабільності грошової одиниці України через використання певних засобів та методів.

Таким чином, можна спостерігати певну невідповідність між трактовками, що наведені

у Господарському кодексі України та Законі України «Про Національний банк України». На відміну від вказаного Закону в Господарському кодексі, хоча і не чітко, але окреслюється не одна, а певна *система цілей грошово-кредитної політики – забезпечення стабільності грошової одиниці України, досягнення та підтримка цінової стабільності у державі, сприяння дотриманню стійких темпів економічного зростання*. Тим самим, у Господарському кодексі, на відміну від Закону «Про Національний банк України», *простежується існування зв'язку між здійсненням грошово-кредитної політики і соціально-економічним розвитком країни*.

Гроші є суспільним інститутом, відповідальність за нормальне функціонування якого має лежати на державі. Як у своїх наукових працях показав Дж. М. Кейнс, грошово-кредитна політика держави, спрямована на стабілізацію грошового обігу, рівня цін, валютного курсу і процентної ставки, стала необхідним елементом розвиненого ринкового господарства. Центральний банк з розрахункового центру перетворився в інституцію, яка формує економічне середовище національної економіки, її гроші. Якщо цілі політики центрбанку визначені законодавством недостатньо чітко, як, наприклад, в Україні, то залишається деякий простір для їх «конкретизації» самим центральним банком, навіть до вибору кількісних параметрів, що послаблює його відповідальність перед суспільством.

Стабільність цін на товари і послуги характеризується таким рівнем інфляції, що забезпечує прогнозовані темпи економічного зростання. За таких умов підвищення реальних доходів населення є скоординованими з динамікою валового внутрішнього продукту і валютного курсу. *Стабільність цін на кредитні ресурси* – це незмінність ставки за кредитами або така її динаміка, яка корелюється з рівнем інфляції, що підпадає під визначення стабільності цін, валютним курсом та обліковою ставкою центрального банку. *Стабільність обмінного курсу національної валюти* – це така динаміка, яка скоригована з рівнем внутрішньої інфляції і забезпечує рівновагу платіжного балансу. Маючи монополне право випуску грошових коштів, формуючи та зберігаючи міжнародні резерви країни, Національний банк повинен емітувати таку масу платіжних коштів, які були б не тільки достатніми для виробництва та обігу продукту, суспільного відтворення, але і забезпечували б стабільність національної грошової одиниці як у внутрішньому, так і в зовнішньому економічному обороті.

Для забезпечення стабільності грошової одиниці Національний банк здійснює грошово-кредитну політику, як **синтез спеціальних засобів** у сфері **регулювання ліквідністю** (грошова маса, монетизація, грошова політика), **кредитів** (рефінансування комерційних банків, внутрішній і зовнішній кредит, кредит державі, кредитування економіки, домашніх господарств), **депозитів** (політика обов'язкових резервів), **проценту** (процентна політика, облікова політика, операції з цінними паперами на відкритому ринку), **валютного курсу** (валютна політика, валютний контроль), **руху капіталу** (політика в області імпорту та експорту капіталу).

Засоби регулювання грошової маси, кредиту, депозиту, процента, валютного курсу, руху капіталу мають бути погоджені між собою. Взаємодія різних складових грошово-кредитної політики, що здійснює НБУ, здатне або підсилювати позитивний вплив держави на реальну економіку, або, навпаки, нести деформації, що ведуть до системних ризиків, обмежують здатність економіки до структурної трансформації, модернізації та стабільного зростання.

Під час здійснення грошово-кредитної політики формується особливий режим взаємовідносин центральних банків з органами державної влади та управління. У цих взаємовідносинах слід виділити два важливі аспекти.

Перший аспект стосується рівня незалежності центрального банку у визначенні та реалізації грошово-кредитної політики. Безумовно, незалежність центрального банку не може бути абсолютною, адже грошово-кредитна політика, яку визначає центральний банк, є складовою загальної економічної політики держави. У своєму впливі на реальну економіку вона взаємодіє з фіскальною, ціновою, інвестиційною, структурною політикою.

Як провідник грошово-кредитної політики центральний банк повинен враховувати загальноекономічні цілі та узгоджувати свої дії з урядом та іншими державними установами, що формують бюджетно-податкову та загальноекономічну політику держави.

Другий аспект стосується взаємовідносин центрального банку з урядом з приводу фінансування дефіциту державного бюджету. Для того, щоб уряд не мав можливості чинити тиск на центральний банк, у багатьох країнах, і в Україні, зокрема, центральному банку на законодавчому рівні забороняється надавати уряду прями кредити на фінансування бюджетного дефіциту, а також купувати державні цінні папери на первинному ринку. Операції з цінними паперами центральний банк може здійснювати тільки на вторинному ринку з метою регулювання грошового обігу. Однак на сьогодні актуальність такої заборони набуває свого переосмислення, тому що центральні банки можуть використовувати різні обхідні шляхи. Наприклад, коли Національним банком «друкуються» гроші для уряду шляхом кредитування банків, які потім спрямовують дані кредити виключно на купівлю державних цінних паперів. Тобто замість того, щоб кредитувати через банки реальну економіку, Національний банк, практично не порушуючи законодавчу норму, опосередковано кредитує уряд на перекриття дефіциту державного бюджету

Лекція 5

РОЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЯК СИСТЕМИ

- 7.1. Неспроможності ринку та необхідність державного втручання в економіку.
- 7.2. Структура цілей економічної політики держави та сучасні теоретичні підходи до обґрунтування механізму їх досягнення..
- 7.3. Основні методи та інструменти державного регулювання економіки.

7.1. Неспроможності ринку та необхідність державного втручання в економіку

Дійсно вільний ринок з його абсолютною мобільністю ресурсів, вільним ціноутворенням, відсутністю інфляції, безробіття, монополії тощо здатний розв'язувати проблеми пропорційності, збалансованості економіки, давати відповіді на те, що, як і для кого вона має виробляти. Справа лише в тому, що такий вільний ринок у вигляді абстрактної (ідеальної) моделі досконалої конкуренції в силу його внутрішніх властивостей **неможливо побудувати на практиці**. Економічна практика виявила у XIX ст. і підтвердила у XX ст., що існують ситуації, коли ринкова координація не забезпечує ні ефективного використання ресурсів, ні розв'язання цілої низки інших соціальних та економічних проблем. І з цієї точки зору важливо окреслити основні дефекти ринку, тобто сфери його неспроможності. З чим це пов'язано?

По-перше, ринок може задовольняти потреби, що виражені у грошовій формі через попит. Однак існують такі потреби, які неможливо виміряти в грошах і перетворити в попит. До них відносяться згадувані ще А.Смітом так звані *суспільні блага*, або товари та послуги колективного користування (національна оборона, охорона громадського порядку, державне управління, освіта, охорона здоров'я, наука, національні мережі комунікацій тощо).

По-друге, не мають грошового вираження та не фіксуються ринком так звані *зовнішні ефекти* (забруднення навколишнього середовища, очищення води для населення, порятунок та лікування людей після технологічних катастроф, забезпечення соціальних гарантій для робітників тощо). Конкурентний механізм на ці явища практично не реагує.

По-третє, фіаско ринку проявляється і в нехтуванні проблемами *справедливості і*

рівності. Необмежений ринковий розподіл, справедливий з точки зору законів ринку, веде до значної диференціації доходів, соціальної незахищеності, виникнення соціальних конфліктів.

По-четверте, фіаско ринку, або втрати можливостей ринкового саморегулювання, було зумовлено цілою низкою інших факторів економічного розвитку ринкових країн у першій половині минулого століття. Це і руйнівні економічні кризи та потрясіння у банківській системі, і глибокі диспропорції економічного розвитку, інфляція, безробіття та наростання трудових конфліктів тощо. Нарешті, найважливішою причиною, яка зумовила не фіаско, була властива самому ринку – тенденція до монополізації. У результаті на зміну відносно конкурентного ринку приходив ринок недосконалої конкуренції з його різноманітними монополістичними нашаруваннями.

Монополії, обмежуючи вільну конкуренцію, вільне ціноутворення, наносять відчутну шкоду ринковому механізму, який все більше втрачає свою головну функцію загального регулятора економіки.

7.2. Структура цілей економічної політики держави та сучасні теоретичні підходи до обґрунтування механізму їх досягнення

Економічна політика держави є елементом загальної державної політики, яка включає соціальний, гуманітарний, оборонний, екологічний та інші напрями. Якою б не була державна політика за своїми напрямками, характеристиками та пріоритетами, вона має бути комплексною, охоплювати всі сфери суспільного життя.

Навіть ті, хто визнає базисний характер економіки, не заперечують важливість впливу на неї політичних, соціальних, моральних, духовних, психологічних та інших факторів.

У правовому суспільстві утвердження й забезпечення прав людини є головним обов'язком держави. Кожна людина вільна у виборі економічних, політичних, соціальних інтересів та засобів їх задоволення в межах існуючого законодавства. Основою державної економічної політики мають бути стратегічні орієнтири.

Державна економічна політика – це цілеспрямований вплив держави на економічну діяльність суб'єктів ринку з метою її впорядкування та підвищення результативності. Основними функціями управління є: організація, планування, регулювання, кадрове забезпечення, контроль.

Управління певним процесом починається з виокремлення об'єкта цього процесу. Для впливу на об'єкт управління з метою реалізації визначених цілей створюється відповідна організація. Організація здійснює планування заходів, спрямованих на досягнення цілей. Коли створено організацію та визначено плани її діяльності, встановлюють правила поведінки кожного члена організації в межах планових заходів. Виникає динаміка управління, яка потребує постійного контролю.

З теоретичного погляду **державне регулювання економіки (ДРЕ)** – це система знань про сутність, закономірності дії та правила застосування типових методів і засобів впливу держави на хід соціально-економічного розвитку, спрямованих на досягнення цілей державної економічної політики.

ДРЕ є складовою процесу відтворення. Його об'єктивна необхідність пояснюється потребою подолання вад ринкового саморегулювання та виконання економічних функцій держави. Зазначимо, що державне регулювання економіки є чистим суспільним товаром, споживачами якого є всі члени суспільства, об'єкти господарювання, громадські організації тощо. Такий товар перетворюється в суспільне благо в тому випадку, коли державне регулювання забезпечує економічну ефективність і соціальну справедливість.

Структура цілей є не що інше, як сукупність завдань та напрямків їх реалізації державою в ринковій економіці з метою забезпечення ефективності, стабільності та справедливості за принципом «не заважай ринку».

По-друге, важливим завданням держави є забезпечення конкурентності ринку шляхом

антимонопольного регулювання, встановлення контролю за цінами, поділу великих фірм, заборони їх злиття, вилученню через суд незаконно отриманого прибутку тощо. Як свідчить світовий досвід, боротьба з монополізмом може бути ефективною лише на основі жорстокого державно-правового регулювання.

Постійним об'єктом уваги держави є макроекономічна стабілізація, тобто діяльність уряду, спрямована на забезпечення економічного зростання, повної зайнятості і стабільного рівня цін. Ця процедура спрямована насамперед на регулювання економічних циклів. У періоди спаду, криз і депресій, з метою стимулювання попиту, капіталовкладень, розширення зайнятості, поліпшенню загальної економічної ситуації уряд збільшує державні витрати, зменшує податки, регулює облікову процентну ставку тощо. А в період бурхливого піднесення економіки для стримування попиту всі ці заходи здійснюються навпаки. Таким чином, держава запобігає надвиробництву товарів, зменшує глибину і тривалість спаду виробництва, вирівнює циклічні коливання, створює нормальні умови для функціонування бізнесу.

По-третє, для усунення відзначених у першому питанні «дефектів» ринку держава має допомагати у їх виправленні. Стосується це, перш за все, проблем економічної безпеки та економії не відтворюваних ресурсів. Держава запроваджує спеціальні податки для підприємств-забруднювачів, вилучає в них частку прибутку для відшкодування екологічних збитків (так званій «податок Пігу»).

На державу, нарешті, покладається також завдання реалізації зовнішньоекономічних зв'язків, регулювання платіжного балансу, валютних курсів, корегування секторіальної, галузевої, регіональної структури господарства, ціноутворення, нагромадження капіталу тощо.

Таким чином, існує спектр цілей держави у сучасній ринковій економіці, без реалізації яких практично неможливий її нормальний розвиток.

Необхідність втілення в життя цілей у сучасних умовах, власне, ніхто не заперечує, але щодо співвідношення механізмів саморегулювання ринкової системи і державного регулювання є певні розбіжності, які розділяють теоретиків на різні школи і напрямки.

Серед сучасних теоретичних підходів до обґрунтування механізму реалізації цілей держави можна виділити **концепцію економічного консерватизму**.

Монетаризм, так само як і кейнсіанство, пропонував компенсувати брак платоспроможного попиту в економіці. Відмінності стосувалися лише механізмів «накачування» економіки грошима: за кейнсіанством – через державний бюджет, за монетаризмом – через банківську систему. Другий варіант більш прийнятним є для банків: прийняття рішень про «накачування» економіки новими порціями грошей або їх вилучення з обігу вони приймають самі (за кейнсіанством вимагається прийняття рішень парламентами і урядами). При цьому банки самостійно визначають пріоритети і напрямки розподілу нових порцій грошей. Тобто фактично *при проведенні політики, заснованої на рекомендаціях монетаризму, в умовах абсолютної незалежності центрального банку від уряду, управління економікою повністю переходить до рук банкірів*.

Аналіз грошово-кредитної політики ФРС США і центральних банків інших розвинених країн, що базується на методах монетаризму, свідчить про те, що ця політика не дозволяє подолати розрив між пропозицією товарів і послуг і обмеженим платоспроможним попитом суспільства. Більш того: така політика лише посилює цей розрив, створюючи умови для ще більш руйнівних криз. На практиці монетаризм обґрунтовує і технічно підтримує міжнародні фінансові ринки. Методи монетаризму були націлені на перерозподіл світового багатства. Вони не допомагають створювати багатство, вони допомагають його лише перерозподіляти.

7.3. Основні методи та інструменти державного регулювання економіки

Конкретні напрями, засоби, методи, масштаби ДРЕ визначаються характером і гостротою соціально-економічних проблем у країні в конкретний період, тобто ДРЕ має

гнучко реагувати на зміни, які відбуваються в економіці.

Найбільш, агрегованим **об'єктом ДРЕ є економічна система** держави, тобто об'єкти державного регулювання економіки та макроекономіки однакові. У зв'язку із цим методологічною основою ДРЕ є економічна теорія, зокрема макроекономіка.

Об'єктами державного регулювання економіки є також: економічні підсистеми (економіка регіонів, народногосподарських комплексів, галузей; сектори економіки; стадії відтворення); соціально-економічні процеси (економічні цикли, демографія, зайнятість, інфляція, науково-технічний прогрес, екологія, кон'юнктура тощо); відносини (кредитні, фінансові, зовнішньоекономічні тощо); ринки (товарів, послуг, інвестицій, цінних паперів, валюти, фондів, капіталів тощо).

З практичного погляду ДРЕ – це сфера діяльності держави для цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин.

Суб'єктом державного регулювання економіки є держава в особі державних органів (президента, парламенту, уряду, центрального банку, місцевих адміністрацій). Для розв'язання складних соціально-економічних проблем, всебічного врахування приватних, колективних та суспільних інтересів і формування доцільних рішень держава може залучати наукові установи, політичні партії, релігійні та громадські організації.

Теорія державного регулювання економіки визначає необхідність системного підходу до вибору засобів та методів впливу держави на суб'єктів економічних відносин. Регулюванню підлягають складні процеси життєдіяльності суспільства, на які нездатні ефективно впливати окремі важелі.

Результативність державного регулювання зростає, якщо ці важелі застосовуються не випадково або під впливом груп спеціальних інтересів і кон'юнктури, а системно, виходячи з довгострокових цілей і поточних завдань соціально-економічного розвитку.

Системний підхід передбачає інтеграцію в цілісну систему елементів, що формують стратегію соціально-економічного розвитку та елементів, які формують підсистему регуляторів. Стратегія соціально-економічного розвитку утворюється через макроекономічне прогнозування, планування та державне програмно-цільове планування.

Методи державного регулювання економіки – це способи впливу держави на сферу підприємництва, інфраструктуру ринку, некомерційний сектор економіки з метою створення умов їх ефективного функціонування відповідно до напрямів державної економічної політики. Кожен метод ґрунтується на використанні сукупності інструментів (регуляторів, важелів).

Методи ДРЕ класифікуються за двома ознаками: за формами та засобами впливу.

За формами розрізняють методи прямого та непрямого впливу.

Методи прямого впливу безпосередньо впливають на функціонування суб'єктів ринку. Такий безпосередній вплив справляється за допомогою інструментів адміністративно-правового характеру, які регламентують діяльність суб'єктів господарювання, економічних інструментів прямого впливу. Останні спрямовано на регулювання темпів зростання та структури економіки, обсягів виробничого та невиробничого споживання, масштабів діяльності суспільного сектора економіки тощо.

Основними інструментами прямого державного регулювання є: нормативно-правові акти, макроекономічні плани та цільові комплексні програми, державні замовлення, централізовано встановлені ціни, нормативи, ліцензії, державні бюджетні витрати, ліміти тощо.

Методи непрямого впливу регламентують поведінку суб'єктів ринку опосередковано через створення певного економічного середовища, яке змушує їх діяти в потрібному державі напрямі. Опосередковане регулювання – це вплив на економічні інтереси. Держава реалізує свої рішення на підставі мотивації. У цьому контексті мотивація – це процес спонукання суб'єктів ринку до діяльності в напрямі державних пріоритетів.

До методів непрямого впливу належать інструменти фіскальної, бюджетної, грошово-кредитної, інноваційної, інвестиційної, амортизаційної та інших напрямів економічної політики, а також методи морального переконання.

Залежно від засобів впливу виділяють **правові, адміністративні, економічні та пропагандистські методи.**

Правове регулювання – це діяльність держави щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм поведінки суб'єктів права. Необхідний у цьому разі примус забезпечується розвитком громадської свідомості та силою державної влади. Водночас юридичні норми мають бути зрозумілими людям, належно обґрунтованими, системно організованими і придатними до практичної реалізації.

Адміністративне регулювання – це інструменти прямого впливу держави на діяльність суб'єктів ринку. Їх ознаки: прямий вплив державного органу або посадових осіб на дії виконавців через встановлення їх обов'язків, норм поведінки та давання команд (наказів, розпоряджень); безальтернативний вибір способів вирішення завдань, варіанта поведінки; обов'язковість виконання наказів, розпоряджень, відповідальність суб'єктів господарювання за ухилення від виконання наказів.

Ліцензії – це спеціальні дозволи, які видаються суб'єктам підприємницької діяльності на проведення окремих її видів. **Квоти** визначають частку суб'єктів ринку у виробництві, споживанні, експорті, імпорті товарів і послуг. **Санкції** – це заходи держави, спрямовані на покарання суб'єктів ринку, які не виконують установлених правил діяльності. **Норма** – це науково обґрунтована міра суспільно необхідних витрат ресурсів на виготовлення одиниці продукції заданої якості, а також правила поведінки людей і здійснення певних видів економічної діяльності. **Норматив** – це поелементна складова норми, яка характеризує кількість вироблених або використаних у споживанні товарів (робіт, послуг, ресурсів) на будь-яку одиницю, наприклад, на душу населення, на одного зайнятого, на одиницю часу (площі, обсягу) тощо. **Стандарти** – це єдині норми за типами, марками, параметрами, розмірами і якістю виробів, а також за величинами вимірювань, методами випробування та контролю, правилами пакування, маркування і зберігання продукції, технології виробництва. Об'єктами стандартизації є конкретна продукція, норми та нормативи, вимоги, методи, терміни, позначення тощо, які мають перспективу багаторазового використання й застосування в різних галузях господарства, а також у міжнародних економічних відносинах. **Державне замовлення** є інструментом як адміністративного, так і економічного регулювання. Коли йдеться про адміністративне регулювання, мається на увазі, що для підприємств, які повністю або частково перебувають у державній власності, а також для підприємств-монополістів, державні замовлення на поставку продукції (виконання робіт, надання послуг) є обов'язковим. **Ціни** теж можуть використовуватись як інструмент адміністративного регулювання. Метою такого регулювання є запобігання руйнівному впливу вільного ціноутворення на економіку. Держава здійснює адміністративний вплив через: установлення фіксованих цін на найважливіші товари та послуги, застосування граничних цін або граничних коефіцієнтів їх підвищення, заіровадження механізму декларування зміни цін, заморожування цін на певний термін тощо.

Застосування економічних методів ДРЕ дає змогу створювати економічні умови, які спонукають суб'єктів ринку діяти в необхідному для суспільства напрямі та одночасно зберегти право на вільний вибір своєї поведінки.

Економічне регулювання забезпечується інструментами фіскальної (у тому числі бюджетної та податкової), грошово-кредитної, амортизаційної та інших напрямів державної економічної політики.

Інструментами фіскальної політики є державні закупівлі, які характеризують бюджетні видатки, та податки, що визначають бюджетні доходи. Виділяють стимулювальну (експансіоністську) фіскальну політику, спрямовану на стимулювання виробництва шляхом збільшення державних закупівель та зниженням податкового тиску, та стримувальну (рестрикційну), спрямовану на обмеження виробництва.

Грошово-кредитна політика спрямована на стабілізацію грошового обігу, рівня цін, валютного курсу і процентної ставки, а її інструментами є обов'язкове резервування, процентні ставки за операціями центрального банку, рефінансування банків, валютна політика, операції на відкритому ринку, встановлення орієнтирів зростання грошової

маси.

Найрезультативнішим напрямом **амортизаційної політики** є механізм прискореної амортизації, який дає змогу підприємствам прогресивних галузей економіки в перші роки експлуатації устаткування окупити більшу частину їх вартості та накопити достатню кількість коштів для подальшого інвестування.

Важливою складовою фіскальної, грошово-кредитної та амортизаційної політики є зосередження не менш ніж половини від усіх інвестицій на реалізацію інноваційної діяльності. Це дає підстави стверджувати про наявність в країні інноваційно-інвестиційної моделі суспільного відтворення. Суспільне відтворення як економічний процес на макrorівні є виробництвом благ для задоволення людських потреб, що знаходиться у постійному русі, проходячи стадії їх виробництва, розподілу, обміну та споживання. Виокремлюють чотири стадії суспільного виробництва. Усі вони взаємопов'язані в єдиному процесі, взаємодіють між собою та перебувають у постійному економічному кругообігу. Обов'язковою умовою цього процесу є необхідність постійного **відновлення усіх факторів виробництва**: робочої сили, засобів виробництва та природних ресурсів, середовища існування. При цьому відновлення останнього – нагальна потреба суспільного відтворення в умовах інтенсифікації виробництва. Така модель відіграє ключову роль у забезпеченні соціально-економічного зростання, здійсненні структурної модернізації економіки та підвищенні її конкурентоспроможності.

Структурна перебудова економіки здійснюється державою через **інноваційну** (сприяння впровадженню досягнень науки і техніки у виробництво) та **інвестиційну політику**. Особливу роль відіграє при цьому й активна **науково-технічна політика**, яка охоплює не лише стимулювання державою наукових досліджень та їх впровадження у виробництво, але й підготовку висококваліфікованих кадрів, рівень яких відповідав би сучасному виробництву.

Важливими інструментами структурного регулювання в короткостроковому періоді є: політика прискореної амортизації, субсидії, державна допомога окремим фірмам чи галузям, державне регулювання норми процента, державна закупівля продукції, податкова політика тощо. Зокрема, стимулюючу роль податкових пільг можна розглядати як особливий вид субсидій у підприємництво. У країнах заохочення інвестицій у відсталі галузі і регіони стимулюється через неоподаткування частини інвестиційних фондів.

Пропагандистські методи ДРЕ – це звернення держави до гідності, честі й совісті людини. Вони включають заходи виховання, роз'яснення й популяризації цілей і змісту регулювання, засоби морального заохочення тощо. Суть цих методів полягає в тому, щоб формувати й підтримувати в людей певні переконання, духовні цінності, моральні позиції, психологічні настанови щодо діяльності держави. Їх метою є повернення до традиційних для людини морально-духовних норм, культивування в суспільстві єдиної як для еліти, так і для усіх інших його представників, національної ідеї, котра походить від перевірених історією людства традиційних морально-духовних правил, заснованих не на «максимізації прибутку» – підтримці релігії грошей, тобто звичайному стяганні, а на служінні. Як важливо відкинути стягання і знову підкоритися святій ідеї служіння. Служити Богу, Батьківщині, народу, своєму підприємству, своїй сім'ї – ось на чому повинна ґрунтуватися національна ідея, яка і є запорукою порятунку нації.

Лекція 6

ДЕРЖАВНА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ТА МЕХАНІЗМ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ

- 6.1. Фінансова політика як складова економічної політики держави.
- 6.2. Поняття та структура фінансового механізму.
- 6.3. Фінансовий апарат та його функції.

6.1. Фінансова політика як складова економічної політики держави

Фінансова політика – це сукупність фінансових (розподільчих і перерозподільчих) заходів, які здійснює держава через фінансову систему. Фінансова політика – це частина економічної політики.

Зміст фінансової політики полягає у:

– розробці загальної концепції фінансової політики, визначення її основних напрямів, цілей, головних завдань;

– створенні відповідного фінансового механізму;

– управлінні фінансовою діяльністю держави та інших суб'єктів економіки.

Проявляється фінансова політика у фінансовому законодавстві; в системі форм і методів мобілізації фінансових ресурсів (найважливішими з яких є податки); в перерозподілі фінансових ресурсів між окремими верствами населення, галузями діяльності, регіонами країни; в структурі доходів і видатків бюджетів та ін.

Головним завданням фінансової політики є забезпечення реалізації тієї чи іншої державної програми відповідними фінансовими ресурсами.

Завдання фінансової політики:

1. Забезпечення умов для формування максимально можливих фінансових ресурсів.

2. Встановлення раціонального, з погляду держави, розподілу та використання фінансових ресурсів.

3. Організація регулювання та стимулювання економічних та соціальних процесів фінансовими методами.

4. Розробка фінансового механізму та його розвиток у відповідності з цілями та завданнями стратегії, що змінюється.

5. Створення ефективної системи управління фінансами.

Реалізацію фінансової політики забезпечує сукупність заходів держави, направлених на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і перерозподіл для виконання державою її функцій і програм.

Фінансова політика включає такі самостійні складові: податкову, бюджетну, грошово-кредитну, міжнародну фінансову політику.

В залежності від характеру заходів і часу, на які вони розраховані, розрізняють наступні поняття: фінансова стратегія і фінансова тактика.

Фінансова стратегія – це основні напрями використання фінансів на тривалу перспективу. Прикладом стратегічних завдань і відповідно їх фінансового забезпечення є: впровадження власної грошової одиниці, проведення приватизації, подолання інфляції і спаду виробництва.

Фінансова тактика спрямована на вирішення завдань окремого етапу розвитку країни і полягає у зміні форм організації фінансових відносин. Яскравим прикладом фінансової тактики є удосконалення системи оподаткування, надання пільг окремим платникам, територіальний перерозподіл фінансових ресурсів через бюджетну систему.

Фінансова політика реалізується за двома напрямками:

1) регламентування фінансових відносин у суспільстві

2) здійснення поточної фінансової діяльності.

Регламентування фінансових відносин характеризує стратегію фінансової політики, а поточна фінансова діяльність – її тактику. Базовим елементом є регламентування

фінансових відносин, яке може здійснюватись державою у законодавчій та адміністративній формах.

Політика стабілізації спрямована на підтримання макроекономічної рівноваги на основі сталих обсягів виробництва при стабільності цін. Її реалізація ґрунтується на забезпеченні стабільних обсягів фінансових ресурсів при сталих пропорціях розподілу і перерозподілу отриманих доходів. Розрізняють два різновиди цієї політики, які досить суттєво відрізняються один від одного. Перший – це політика стабілізації після економічного спаду, яка має стимулюючий характер. Другий – політика стабілізації в період економічного піднесення, яка має обмежувальне спрямування.

Політика економічного зростання спрямована на досягнення необхідного для країни рівня щорічного збільшення обсягів ВВП з урахуванням її потенціалу. Вона націлена на розширення обсягу фінансових ресурсів та забезпечення їх доступності як за цінами, так і за умовами залучення. Реалізація фінансової політики економічного зростання може здійснюватися трьома основними способами – через зростання державних видатків, зниження рівня оподаткування та проведення політики «дешевих грошей».

Політика стримування ділової активності використовується для регулювання економічного циклу з метою запобігання кризи надвиробництва чи недопущення виснаження економіки внаслідок надмірних темпів економічного зростання. Вона здійснюється такими самими способами, як і за політики економічного зростання, тільки у зворотному напрямі – скорочення державних видатків, підвищення рівня оподаткування, установлення високих процентних ставок за кредитами.

6.2. Поняття та структура фінансового механізму

В кожній країні держава використовує певний господарський механізм для впливу на процес відтворення. Склад і структура господарського механізму визначається рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями розвитку суспільства. Одним з елементів господарського механізму є фінансовий механізм.

Фінансовий механізм – це сукупність конкретних форм і методів забезпечення розподільчих і перерозподільчих відносин, утворення доходів, фондів грошових коштів. Склад фінансового механізму показаний на рис. 2.1.

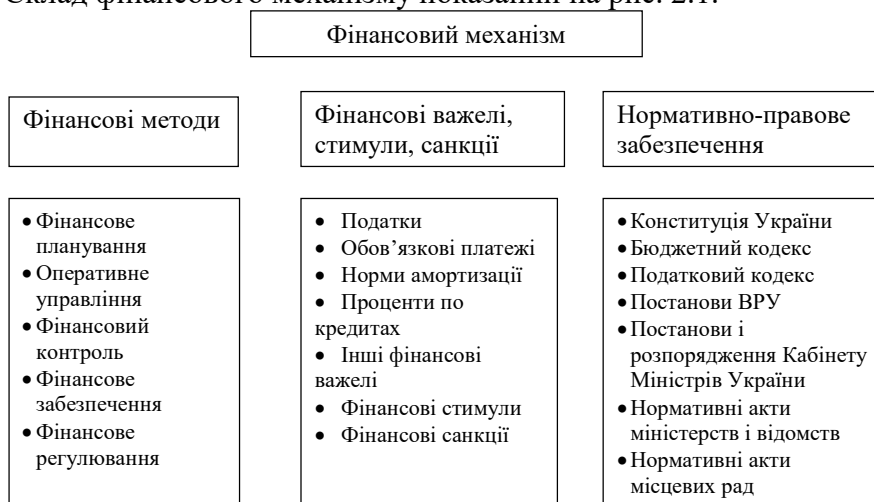

Рис. 2.1. Структура фінансового механізму

Фінансові методи. Перш за все, вказані процеси знаходять відображення у *фінансовому плануванні* – діяльності по складанню планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць, країни в цілому.

При виконанні фінансових планів виникає потреба в *оперативному управлінні*, як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подоланню «вузьких місць», своєчасному перерозподілу коштів, забезпеченню досягнення запланованих результатів.

Як при складанні фінансових планів, так і при їх виконанні, а також по закінченні певних періодів проводиться *фінансовий контроль*, спрямований на перевірку правильності вартісного розподілу і перерозподілу валового національного продукту і національного доходу за відповідними фондами грошових коштів та їх використанням за цільовим призначенням. Фінансовий контроль є необхідною умовою безперебійного і поступового розвитку економіки країни.

Здійснення системи розподільчих і перерозподільчих відносин відбувається із використанням методів *фінансового забезпечення* суб'єктів господарської діяльності, основними з них є бюджетне фінансування, кредитування, самофінансування, оренда (лізинг) та інвестування.

Фінансове регулювання діяльності відбувається, в першу чергу і головним чином, через оподаткування як вилучення частини доходів підприємств і організацій, а також населення і спрямування цих коштів в бюджети та державні цільові фонди для задоволення державних потреб.

Конкретними формами здійснення процесів розподілу і перерозподілу створеної вартості є **фінансові важелі**, до яких відносяться податки, обов'язкові збори, норми амортизаційних відрахувань, норми витрачання коштів в бюджетних установах, орендна плата, процент за кредит, дотації, субсидії, субвенції, заохочувальні фонди, штрафи, пеня, премії та ін. Особливістю фінансових важелів є те, що вони засновуються на врахуванні економічних інтересів держави, підприємств, організацій, населення.

У фінансових важелях важливе місце займають **фінансові санкції** як особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання у виконанні взятих зобов'язань (договірних умов, сплати податків і зборів тощо). В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш розповсюдженими серед них є штраф і пеня.

Для нормального функціонування фінансового механізму, а в його складі фінансових методів і важелів, необхідне відповідне їх **нормативно-правове забезпечення**, яке представлено, в першу чергу, Конституцією України, великою кількістю законів, а також підзаконних нормативно-правових актів.

6.3. Фінансовий апарат та його функції

В основі виділення органів управління фінансовою системою лежить її функціональне призначення. Загальне керівництво фінансовою діяльністю в будь-якій країні здійснюють органи державної влади й управління.

Розподіл функцій в управлінні фінансами між органами державної влади і управління:

Верховна Рада України, як вищий орган законодавчої влади ухвалює закони, у тому числі з фінансових питань, основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади, внутрішньої і зовнішньої політики.

Президент України, як глава держави створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби, підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо цих законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення фінансової політики; організовує розроблення проекту закону про

Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, надає Верховній Раді України звіт про його виконання, приймає рішення про використання коштів Резервного фонду Кабінету Міністрів України.

Органи місцевого самоврядування самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети; самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів. визначають напрями їх використання: використовують вільні бюджетні кошти, додатково отримані в процесі виконання місцевих бюджетів; мають право випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також отримувати кредити в банківських установах; можуть виступати гарантами під надання кредитів підприємствам і установам, що належать до комунальної власності; мають право розміщувати належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримувати % від доходів і зараховувати їх до доходної частини відповідного місцевого бюджету.

Центральне місце в управлінні фінансами в системі органів виконавчої влади займає **Міністерство фінансів**. Саме на нього покладені завдання загального керівництва всією фінансовою системою. Міністерство фінансів України має розгалужену регіональну структуру, яка включає: Міністерство фінансів Республіки Крим, обласні та міські (м. Києва і Севастополя) фінансові управління, районні та міські (міст республіканського та обласного підпорядкування) фінансові відділи.

Регіональні фінансові органи мають систему подвійного підпорядкування. Вертикально вони підпорядковані відповідному фінансовому органу вищого рівня (наприклад, районні фінансові відділи - обласному фінансовому управлінню. Горизонтально фінансові органи підпорядковані місцевим органам державного управління, тобто входять до складу відповідних державних адміністрацій.

Основні функції Міністерства фінансів:

- вироблення основ і напрямів фінансової політики держави та розроблення заходів щодо їх реалізації,
- організація бюджетного процесу, складання проекту Державного бюджету та його виконання після затвердження Верховною Радою України:
- організаційне регулювання фінансової діяльності суб'єктів господарювання через установлення правил здійснення фінансових операцій, форм фінансових документів. порядку і стандартів ведення бухгалтерського обліку і фінансової звітності:
- організація функціонування ринку цінних паперів;
- здійснення заходів з мобілізації коштів через систему державного кредиту та управління державним боргом;
- забезпечення фінансових відносин держави з іншими країнами, міжнародними організаціями і фінансовими інституціями;
- організація і здійснення фінансового контролю в країні.

До складу Міністерства фінансів України входять два окремі підрозділи: Державна контрольно-ревізійна служба і Державне казначейство.

Державна фінансова інспекція України спеціалізується на здійсненні фінансового контролю.

Державна казначейська служба України створена з метою ефективного управління коштами Державного бюджету України, підвищення оперативності у фінансуванні видатків у межах наявних обсягів фінансових ресурсів у Державному бюджеті. Основними завданням Казначейства є:

- організація виконання Державного бюджету України і здійснення контролю за ним;
- управління наявними коштами Державного бюджету України, у тому числі в іноземній валюті, та коштами державних позабюджетних фондів у межах видатків, установлених на відповідний період;
- фінансування видатків Державного бюджету України;
- ведення обліку касового виконання Державного бюджету України, складання

звітності про стан виконання Державного бюджету України;

– управління державним внутрішнім та зовнішнім боргом відповідно до чинного законодавства тощо.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. Основне завдання Національного банку - регулювання грошового обігу й організація ефективного функціонування кредитної системи.

Існує досить складна схема взаємозв'язку органів управління фінансовою системою з її окремими сферами й ланками. Як видно з наведеного розподілу повноважень фінансових органів та інститутів, основна увага в системі управління зосереджена на бюджеті держави.

Лекція 7

ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВА СИСТЕМА

7.1. Економічна сутність та класифікація податків.

7.2. Структура та принципи побудови податкової системи.

7.3. Податкова система і податкова політика України.

7.1. Економічна сутність та класифікація податків

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими фінансовими регуляторами є, в першу чергу, податки, які забезпечують вилучення і перерозподіл створеного валового внутрішнього продукту і формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Податки за економічним змістом – це фінансові відносини між державою та платниками податків з метою створення загальнодержавного централізованого фонду грошових коштів, необхідних для виконання державною її функцій.

Економічна сутність податків характеризується грошовими відносинами, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами. Специфічне суспільне призначення цих грошових відносин – мобілізація грошових коштів у розпорядження держави.

Функції податків:

1) Фіскальна (централізація частини ВВП у бюджеті на суспільні потреби)

Вона визначає їх суспільне призначення. З огляду на роль даної функції в формуванні бюджетного фонду, податкові надходження мають бути постійними, стабільними, рівномірно розподілятися в регіональному розрізі.

2) Регулююча полягає у впливі податків на різні сторони діяльності їх платників.

3) Розподільча - перерозподіл вартості створеного ВВП між державою і юридичними та фізичними особами.

4) Контрольна - оцінюється ефективність кожного податку і податкової системи в цілому.

Конкретними формами прояву категорії податку є види податкових платежів, які встановлюються законодавчими органами влади.

З організаційно-правової сторони *податок* – це *обов'язковий платіж*, який надходить в бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки.

Податки класифікують за кількома ознаками:

1. За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи:

прямі (вилучаються безпосередньо з власників майна, одержувачів доходів)

непрямі (вилучаються в сфері реалізації або споживання товарів та послуг, тобто перекладаються на споживача)

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників, їх розмір залежить

від масштабів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягара, при якому більше платять ті члени суспільства, котрі мають вищі доходи.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів і послуг, їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів. Підкреслюємо, тільки прямо, бо оскільки непрямі податки включаються в ціни, то їх платять в абсолютному розмірі більше той, хто більше споживає, а більше споживає той, хто має вищі доходи.

2. За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи:

податки на доходи (стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб, безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємств).

податки на майно (встановлюються щодо рухомого чи нерухомого майна). На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз – при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

податки на споживання (сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні, вони справляються у формі непрямих податків:

- 1) Фіскальні монополії: індивідуальні, універсальні, ПДВ.
- 2) Мита: експортні та імпорتنі; фіскальні, протекційні та антидемпінгові.
- 3) Акцизи на окремі види товарів.

3. Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на:

загальнодержавні податки - встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни, незалежно від того, до якого бюджету (державного чи місцевого) вони зараховуються. Згідно з їх розподілом між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи: доходи Державного (центрального) бюджету, доходи місцевих бюджетів і доходи, що розподіляються між Державним та місцевими бюджетами;

місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління.

4. За способом стягнення розрізняють два види податків:

розкладні податки спочатку встановлюються в загальній сумі відповідно до потреб держави в доходах, потім цю суму розкладають на окремі частини по територіальних одиницях, а на низовому рівні – між платниками.

окладні податки передбачають встановлення спочатку ставок, а відтак і розміру податку для кожного платника окремо. Загальна величина податку формується як сума платежів окремих платників.

3.2. Структура та принципи побудови податкової системи

Податкова система - сукупність загальнодержавних і місцевих податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджетів і державних цільових фондів, форм, методів та принципів їх встановлення, зміни й скасування (проект Податкового кодексу).

Податкова система передбачає обчислення, сплату і стягнення, а також організацію роботи щодо контролю за справлянням податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

У Податковому кодексі даються трактування таких положень, як податок, збір та обов'язковий платіж до бюджету і державних цільових фондів.

Податок визначено як індивідуально безвідплатний, безповоротний, безумовний, нецільовий платіж, що вноситься до бюджету відповідного рівня на підставі акта Верховної Ради України або ради місцевого самоврядування. Сплата податків є конституційним обов'язком кожного платника податків.

Обов'язковий, безповоротний, цільовий внесок, що робиться для формування

централізованих грошових фондів держави та має прямий і опосередкований відплатний характер, – це **обов'язковий платіж** до державного цільового фонду.

Збір та інший обов'язковий платіж являє собою безповоротний платіж до бюджету або державного цільового фонду, який має відплатний або компенсаційний характер чи вноситься у зв'язку; наданням державою послуг чи певних прав.

Справляння податків засновується на виділенні таких елементів системи оподаткування:

суб'єкт - хто сплачує;

об'єкт - що оподатковується;

одиниця - як це що обчислюється;

джерело - з чого сплачується;

ставка - скільки сплачується;

квота - яка частка доходу утримується.

Суб'єкт, або платник (останній термін найуживаніший на практиці) податку – це та фізична чи юридична особа, яка безпосередньо його сплачує.

Податкова робота починається саме з установаження платників, бо податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Об'єкт оподаткування вказує на те, що саме оподатковується тим чи іншим податком. Це другий за черговістю елемент оподаткування, бо, визначивши платника, необхідно встановити, що саме у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива тільки при чітко визначеному об'єкті оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватись чіткому обліку, мати безпосереднє відношення до платника, відображати саме його (а не сторонніх юридичних чи фізичних осіб) вплив на даний об'єкт.

Одиниця оподаткування – це одиниця виміру (фізичного чи грошового) об'єкта оподаткування. Фізичний вимір досить точно відображає об'єкт оподаткування. Наприклад, оцінка земельної ділянки при оподаткуванні проводиться в гектарах, сотих гектара, квадратних метрах і т. ін. Чим більші розміри об'єкта оподаткування, тим більша одиниця виміру. Грошовий вимір може бути безпосереднім – при оцінці доходів і опосередкованим – при оцінці тієї ж земельної ділянки (за ринковою чи нормативною ціною), майна і т. ін.

Джерело сплати податку – це дохід платника, з якого він сплачує податок. Джерело сплати може бути безпосередньо пов'язане з об'єктом оподаткування (коли оподатковується сам дохід або майно, то приносить дохід), а може і не мати відношення до об'єкта оподаткування (наприклад, податки на майно і землю, які перебувають в особистому користуванні й не приносять доходу їх власникам). У цілому правомірним є пов'язування джерела сплати податку з об'єктом оподаткування. Таке оподаткування є досить справедливим, оскільки тільки дохід є джерелом сплати.

Податкова ставка – це законодавчо - встановлений розмір податку на одиницю оподаткування.

Існують два підходи до встановлення податкових ставок: універсальний і диференційований. При **універсальному** встановлюється єдина для всіх платників ставка, при **диференційованому** – кілька. Диференціація ставок може відбуватись у двох напрямках. Перший – у розрізі платників, коли для більшості платників виділяється основна ставка, а також знижені й підвищені ставки для окремих платників. Другий – у розрізі різних характеристик і оцінок об'єкта оподаткування.

Установлення податкових ставок є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Саме недосконалість ставок може порушити як фіскальну значущість, так і регулюючу дію того чи іншого податку. Встановлення ставок податків може базуватись на емпіричному методі й економіко-математичному моделюванні.

За побудовою податкові ставки поділяються на тверді та процентні.

Тверді ставки встановлюються в грошовому виразі на одиницю оподаткування в натуральному обчисленні. Вони можуть бути двох видів:

фіксовані – встановлені в конкретних сумах,

відносні – визначені відносно до певної величини (наприклад, у процентах до мінімальної заробітної плати).

Процентні ставки встановлюються тільки щодо об'єкта оподаткування, який має грошовий вираз (адже сума податку має тільки грошовий вираз, за винятком натуральних податків). Вони поділяються на три види:

1) *Пропорційні* – це єдині ставки, що не залежать від розміру об'єкта оподаткування. Вони спрощують податкову роботу, найбільш відповідають принципу рівності платників.

2) *Прогресивні* – це такі ставки, розмір яких зростає в міру збільшення обсягів об'єкта оподаткування. Прогресія шкали оподаткування може бути простою і ступінчастою.

Регресивні ставки, на відміну від прогресивних, зменшуються в міру зростання об'єкта оподаткування. Вони необхідні тоді, коли держава намагається стимулювати подібне зростання.

Податкова квота – це частка податку в доході платника. Вона може бути визначена в абсолютному розмірі й у відносному виразі. Значення податкової квоти полягає в тому, що вона характеризує рівень оподаткування. З позицій соціальної справедливості механізм оподаткування обов'язково має включати податкову квоту. Однак справа в тому, що тоді значно зменшуються податковий вплив і можливості використання податків як фінансових регуляторів. Тому в практиці оподаткування податкові квоти законодавчо не встановлюються.

3.3. Податкова системи і податкова політика України

Податкова система України вперше була визначена Законом «Про систему оподаткування», який був прийнятий в 1991 р. У 1994 р. цей Закон був ухвалений у новій редакції з урахуванням змін та доповнень, які мали місце в 1992-1993 рр. На сьогоднішній день Закон України «Про систему оподаткування» втратив чинність. Нині податкову систему України регулює Податковий кодекс України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р.

Він містить перелік податків та інших обов'язкових платежів, що стягуються в Україні, з поділом їх на загальнодержавні та місцеві.

Податкова система України має дворівневу структуру: загальнодержавні податки і місцеві податки і збори.

Загальнодержавні податки цілком регулюються верхнім рівнем влади: вони встановлюються і вводяться в дію рішеннями Верховної Ради України. Усі положення і правила обкладання по цих податках визначаються центральними органами державного управління, відповідно до законів України про оподаткування і не змінюються протягом бюджетного року за винятком випадків, пов'язаних із застосуванням антидемпінгових, компенсаційних і спеціальних заходів відповідно до законів України.

Місцеві податки мають два рівні управління. На верхньому рівні визначаються:

– загальний перелік місцевих податків і зборів, що можуть бути введені на території України,

– обов'язкові для застосування на всій території України;

– об'єкт обкладання по кожному податку і збору;

– максимальні ставки обкладання.

На місцевому рівні рішеннями місцевих органів самоврядування податки і збори вводяться в дію, і встановлюються ставки обкладання в межах визначених законодавством рамок, затверджуються положення про порядок стягнення кожного податку чи збору.

Органи місцевого самоврядування в межах своєї компетенції мають право вводити пільгові податкові ставки, відмінити податки і збори, якщо це є економічно чи соціально доцільним в межах даної територіальної одиниці, надавати відстрочки по місцевим

податкам та зборам окремим категоріям громадян. Місцеві податки та збори, сплачені за рахунок коштів юридичних осіб – відносять на валові витрати виробництва і обігу. Фізичні особи місцеві податки та збори виплачують за рахунок власних коштів.

1. До загальнодержавних належать такі податки і збори (обов'язкові платежі):

- 1) податок на прибуток підприємств;
- 2) податок на доходи фізичних осіб;
- 3) податок на додану вартість;
- 4) акцизний податок;
- 5) збір за першу реєстрацію транспортного засобу;
- 6) екологічний податок;
- 7) рентна плата за транспортування нафти і нафтопродуктів магістральними нафтопроводами та нафтопродуктопроводами, транзитне транспортування трубопроводами природного газу та аміаку територією України;
- 8) рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, що видобуваються в Україні;
- 9) плата за користування надрами;
- 10) плата за землю;
- 11) збір за користування радіочастотним ресурсом України;
- 12) збір за спеціальне використання води;
- 13) збір за спеціальне використання лісових ресурсів;
- 14) фіксований сільськогосподарський податок;
- 15) збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства;
- 16) мито;
- 17) збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, крім електроенергії, виробленої кваліфікованими когенераційними установками;
- 18) збір у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності.

Загальнодержавні податки і збори встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України.

Порядок зарахування загальнодержавних податків і зборів до Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим, місцевих бюджетів і державних цільових фондів визначається згідно з законами України.

1. До місцевих податків належать:

- 1.1. податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки;
- 1.2. єдиний податок.

2. До місцевих зборів належать:

- 2.1. збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності;
- 2.2. збір за місця для паркування транспортних засобів;
- 2.3. туристичний збір.

Об'єктами оподаткування в Україні є доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у тому числі митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені законами України про оподаткування.

Платниками податків і зборів є юридичні і фізичні особи, на яких згідно із законами України покладено обов'язок сплачувати податки і збори. Облік платників податків і зборів (обов'язкових платежів) здійснюється державними податковими органами та іншими державними органами відповідно до законодавства. Банки та інші фінансово-кредитні установи відкривають рахунки платникам податків і зборів (обов'язкових платежів) лише за умови пред'явлення ними документа, що підтверджує взяття їх на облік у державному податковому органі, і в триденний термін повідомляють про це державний податковий орган.

3.4. Особливості обчислення і сплати окремих видів податків

Податок на додану вартість

Податок на додану вартість (ПДВ) - непрямий податок на додану вартість, яка створюється на всіх стадіях виробництва та обігу. Він включається в ціну у вигляді надбавки до ціни товару, робіт, послуг і повністю оплачується кінцевим споживачем товарів, робіт та послуг. Він є формою перерахування до бюджету частини доданої вартості, що створюється на всіх стадіях виробництва та обороту і визначається як різниця між вартістю реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг) та вартістю матеріальних витрат, віднесених на затрати виробництва і обороту. ПДВ є одним із різновидів універсальних акцизів. Має широку базу оподаткування тому забезпечує стійкі надходження до бюджету які не залежать від змін вибору товарів покупцями та асортименту реалізованих товарів.

Відповідно до Податкового кодексу України № 2755-VI від 2 грудня 2010 р. у 2011-2013 рр. ставка ПДВ буде залишатися 20 %, втім з 1 січня 2014 р. об'єкти оподаткування будуть сплачувати ставку 17 %.

Акцизний збір – це непрямий податок на споживачів (одержувачів) окремих товарів (продукції), визначених законом як підакцизні, що стягується з них під час здійснення оборотів із продажу (інших видів відчуження) таких товарів (продукції), вироблених на митній території України, або при імпортуванні (ввезенні, пересиланні) таких товарів (продукції) на митну територію України. Акцизний збір – непрямий податок на високорентабельні і монополійні товари, що включається в ціну товару. Урешті решт його оплачує споживач.

Як і ПДВ, акцизний збір є непрямим податком, однак вони істотно відрізняються за правилами податкових розрахунків

Податок на прибуток підприємств

Податок на прибуток - це основний вид обкладання доходів юридичних осіб, при цьому дія цього податку у визначеній мірі поширюється і на фізичних осіб.

Податок на прибуток підприємств здійснюється оподаткування юридичних осіб на основі Податкового кодексу України.

Згідно із Законом платниками податку є:

- резиденти – суб'єкти підприємницької діяльності, бюджетні установи, громадські організації та ін.;
- нерезиденти – фізичні особи, юридичні особи, постійні представництва нерезидентів.

Податок на доходи фізичних осіб. Платниками податку є громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства - як ті, які мають, так і ті, які не мають постійного місця проживання в Україні.

Об'єктом оподаткування виступає:

- у громадян, що постійно проживають в Україні - сукупний річний дохід, одержаний з різних джерел на території України та за її межами;
- у громадян, які не мають постійного місця проживання в Україні – дохід, одержаний з джерел в Україні.

Ставка податку становить 15 % бази оподаткування щодо доходів, одержаних, у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які виплачуються (надаються) платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами; виграшу у державну та недержавну грошову лотерею, виграш гравця (учасника), отриманий від організатора азартної гри.

У разі якщо загальна сума отриманих платником податку у звітному податковому місяці доходів, перевищує десятикратний розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного податкового року, ставка податку становить 17 % суми перевищення.

Лекція 8

БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

8.2. Бюджетна система та принципи її побудови.

8.3. Бюджетна класифікація.

8.4. Бюджетне планування.

8.1. Бюджетна система та принципи її побудови

Бюджетна система – сукупність бюджетів окремих адміністративно-територіальних формувань, яка базується на економічних відносинах і правових нормах.

Бюджетний устрій – це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи. Елементами бюджетного устрою є організація і принципи побудови бюджетної системи, структура, взаємозв'язок між окремими ланками бюджетної системи, бюджетний процес і бюджетні права органів законодавчої і виконавчої влади.

Бюджетна система України має досить тривалу історію становлення і розвитку. На сьогодні можна нарахувати кілька визначальних етапів її становлення.

I етап стосується часів, коли запорізькі козаки формували свою загальновійську казну, до якої надходили доходи від промислів, скотарства, рибальства, полювання. Видатки здійснювалися на військове спорядження, будівництво монастирів тощо.

II етап стосується часів, коли Україна увійшла до складу Російської імперії. Після об'єднання України з Росією майже 50 рр. Україна зберігала атрибути державності, у тому числі і самостійність фінансів. 1918-1922 рр. Українська Центральна Рада протягом 14 місяців, а потім і більшовицький уряд намагалися підпорядкувати собі бюджетний процес, але спроби виявилися марними.

III етап становлення бюджетної системи України припадає на радянський період розвитку нашого суспільства (1922 -1992 рр.). Україна виконувала в союзному бюджетному процесі підпорядковану роль. У цей час лише 25% національного доходу, створеного в Україні, перерозподілялося через бюджет України, решта коштів знаходила подальший розподіл у межах союзного бюджету та централізованих фондів міністерств та відомств).

IV етап пов'язаний із становленням України як незалежної унітарної держави. У 1992 р. Україна вперше склала Державний бюджет як незалежна держава. Через нього розподілялося більше 60 % національного доходу і 70 % фінансових ресурсів Української держави. Дефіцит бюджету становив приблизно 3 % вартості валового внутрішнього продукту країни).

У 1990 р. було прийнято Закон «Про бюджетну систему Української РСР» (від 05.12.1990 р.), згідно з яким Державний бюджет складається з двох самостійних ланок - загальнодержавного бюджету і місцевих бюджетів.

У прийнятому в травні 1997 р. Законі України «Про місцеве самоврядування» було ширше відображено основні положення Конституції України щодо організації бюджетної системи та міжбюджетних взаємовідносин в Україні. Так, цим законом передбачено, що в дохідній частині місцевого бюджету окремо виділяються доходи, необхідні для виконання власних повноважень, і доходи, необхідні для реалізації делегованих законом повноважень. Запроваджено також норму, згідно з якою місцевий бюджет поділяється на поточний бюджет і бюджет розвитку.

У 1999-2000 рр. розпочато реформування бюджетної системи України. На сьогоднішній день основи побудови бюджетної системи України закріплено у Бюджетному кодексі.

Відповідно до Бюджетного кодексу України, **бюджетна система України** –

сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права. Вона складається з Державного бюджету України, республіканського бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Сукупність усіх бюджетів, що входять до складу бюджетної системи України, є зведеним бюджетом України (рис. 4.1).

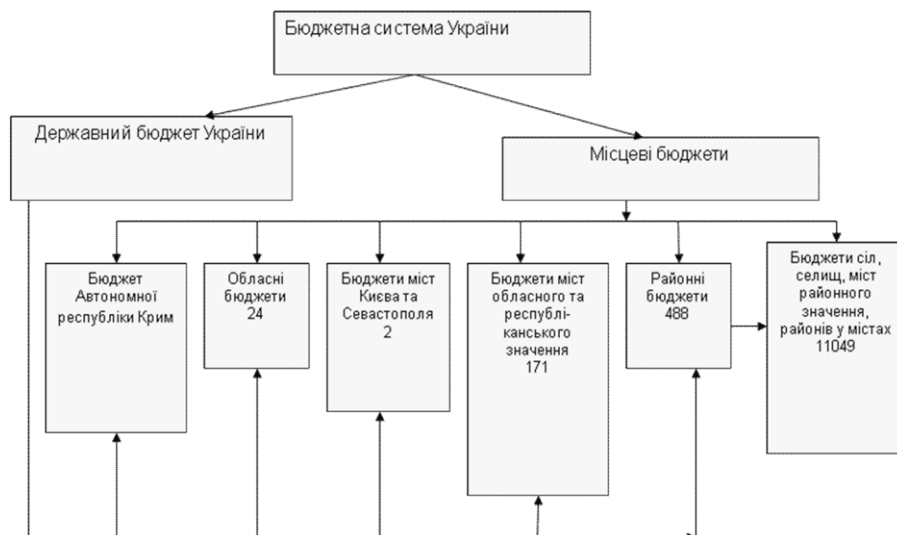

Рис. 4.1. Структура бюджетної системи України

Кожна ланка бюджетної системи є самостійною. Затвердження кожного бюджету здійснюється відповідною радою, виконання здійснюють виконавчі органи відповідного рівня. Самостійність бюджетів забезпечується наявністю закріплених джерел доходів та правом визначати напрями їх використання.

Але реальну самостійність місцеві бюджети отримують лише тоді, коли закріплених за ними доходів буде достатньо для фінансування заходів, пов'язаних з місцевим самоврядуванням.

З метою проведення аналізу та визначення основ регулювання економічного та соціального розвитку України бюджети вищих ланок об'єднують з нижчими. *Зведений бюджет* є сукупністю показників бюджетів, що використовуються для аналізу та прогнозування економічного і соціального розвитку держави.

Бюджетна система України будується з врахуванням таких **принципів**:

1) *принцип єдності бюджетної системи України* - єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку і звітності;

2) *принцип збалансованості* – повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;

3) *принцип самостійності* – самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим та відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;

4) *принцип повноти* – до складу бюджетів підлягають включенню всі надходження бюджетів та витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів

місцевого самоврядування;

5) *принцип обґрунтованості* – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) *принцип ефективності та результативності* – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу мають прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням (далі – гарантовані послуги), при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) *принцип субсидіарності* – розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;

8) *принцип цільового використання бюджетних коштів* – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;

9) *принцип справедливості і неупередженості* – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

10) *принцип публічності та прозорості* – інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

8.2. Бюджетна класифікація

Бюджетна класифікація – єдине систематизоване згрупування доходів, видатків та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою та іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів. Бюджетна класифікація – це систематизоване згрупування за однорідними ознаками доходів та видатків бюджету, які розташовані та закодовані у певному порядку.

Бюджетна класифікація застосовується для:

1) здійснення контролю за фінансовою діяльністю органів державної та місцевої влади;

2) проведення необхідного аналізу в розрізі різних категорій доходів і видатків;

3) забезпечення загальнодержавної та міжнародної порівнянності бюджетних показників.

Бюджетна класифікація має такі складові частини:

- *класифікація доходів бюджету;*

- *класифікація видатків (у тому числі кредитування за вирахуванням погашення)*

бюджету:

- функціональна класифікація,

- економічна класифікація,

- відомча класифікація,

- програмна класифікація;

- *класифікація фінансування бюджету;*

- *класифікація боргу.*

Доходи бюджету класифікуються за такими розділами:

- *податкові надходження.* Податковими надходженнями є обов'язкові, безповоротні

платежі в бюджет, а також штрафи і пеня за порушення податкового зобов'язання.

Вони поділяються на:

- податки на доходи, на прибуток, на збільшення ринкової вартості;
- податки на власність;
- внутрішні податки на товари та послуги;
- податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції;
- інші податки;

• *неподаткові надходження*. Це добровільні компенсаційні платежі, а також штрафи і пеня, не пов'язані з податковим законодавством.

До неподаткових надходжень належать:

- доходи від власності та підприємницької діяльності;
- адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу;
- надходження від штрафів та фінансових санкцій;
- інші неподаткові надходження;

• *доходи від операцій з капіталом*, які включають надходження від продажу основного капіталу; державних запасів товарів; землі і нематеріальних активів;

• *трансферти*. Такий вид доходів вперше включений до структури бюджетної класифікації і визначається як безповоротні платежі, одержані від інших рівнів державного управління, міжнародних установ для підтримки бюджету або на інші цілі, пов'язані з реалізацією функцій держави.

Видатки бюджету класифікуються за:

- функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація);
- економічною характеристикою операцій (економічна класифікація);
- ознакою головного розпорядника коштів (відомча класифікація);
- бюджетними програмами (програмна класифікація).

Функціональна класифікація видатків дозволяє відстежувати динаміку зміни державних видатків різноманітного функціонального призначення з метою проведення їх аналізу і, таким чином, прогнозувати наступні видатки. Запровадження з 2002 року нової функціональної класифікації видатків бюджету викликане необхідністю приведення її у відповідність до міжнародних стандартів статистики державних фінансів. Класифікація має три рівні деталізації: розділи, підрозділи та групи. Нумерація розділів відповідає нумерації загальних цілей державного управління, а нумерації підрозділів та груп визначають засоби досягнення цих загальних цілей. Наприклад, розділ 09 «Освіта»; підрозділ 0920 «Загальна середня освіта»; групи 0921 «Загальноосвітні навчальні заклади», 0922 «Загальноосвітні спеціалізовані школи-інтернати», 0923 «Загальноосвітні спеціальні навчальні заклади».

Економічна класифікація видатків деталізує використання коштів за їх предметними ознаками – заробітна плата, нарахування на заробітну плату, оплата комунальних послуг, усі види господарської діяльності, виплати населенню та інші категорії, що дозволяє виділити захищені статті видатків бюджету та забезпечує єдиний підхід до всіх розпорядників та одержувачів коштів. Видатки бюджету зведені в єдині економічні категорії, які розділяються на поточні, капітальні, нерозподілені видатки та на кредитування з вирахуванням погашення.

Поточні видатки – це платежі, призначенням яких не є придбання капітальних активів.

Капітальні видатки включають придбання основного капіталу, створення державних запасів і резервів, придбання землі та нематеріальних активів і капітальні трансферти. Склад нерозподілених видатків визначає закон про державний бюджет чи рішення відповідної місцевої ради. До них належать видатки з резервних фондів державного та місцевих бюджетів.

Класифікація фінансування бюджету – це згрупування за певними ознаками джерел покриття дефіциту бюджету з метою конкретизації напрямів та обсягів запозичення коштів, а також визначення напрямів витрачання фінансових ресурсів, що утворилися у

результаті профіциту бюджету. До категорії останніх належать платежі з погашення основної суми боргу (ст. 11). У зв'язку з тим, що державний борг в основному є наслідком накопичених та непогашених запозичень держави, здійснених для покриття бюджетного дефіциту, класифікація боргу аналогічна класифікації фінансування бюджету.

Відповідно до світових стандартів бюджетної статистики у Бюджетному кодексі *класифікація фінансування бюджету*, як і *класифікація боргу*, здійснюється за двома ознаками:

- за типом кредитора, що характеризує категорію кредитора або власника боргового зобов'язання;
- за типом боргового зобов'язання, що характеризує вид фінансового інструменту запозичення коштів.

Залежно від терміну розміщення фінансові зобов'язання держави або місцевих рад розділяються на такі види:

- довгострокові (термін розміщення від 5 до 10 рр.);
- середньострокові (термін розміщення від 1 до 5 років);
- короткострокові (термін розміщення до одного року).

Особливістю місцевих бюджетів є те, що в них відображаються боргові зобов'язання місцевих рад за встановленою класифікацією для систематизації боргових зобов'язань, визначення суми боргу місцевого бюджету та обсягів фінансових ресурсів, необхідних для його обслуговування.

Класифікація фінансування бюджету за типом кредитора. Джерела покриття дефіциту (фінансування) бюджету поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні джерела – це надходження від сектора державного управління, тобто обсяг запозичень за рахунок емісії державних цінних паперів, що здійснює Міністерство фінансів, надходження від органів грошово-кредитного регулювання і банківських установ та інші внутрішні джерела. Зовнішні джерела фінансування групуються за такими ознаками: позики, отримані від міжнародних організацій економічного розвитку, надходження від органів управління іноземних держав, позики, отримані від іноземних комерційних банків, та інші джерела, не віднесені до цих категорій.

8.3. Бюджетне планування

Бюджетне планування – це науково обґрунтований процес визначення джерел створення і напрямів використання бюджетних ресурсів в економіці держави з метою забезпечення стабільного економічного і соціального розвитку.

Функції бюджетного планування:

- 1) відображення основних напрямків бюджетної політики, що здійснюється законодавчими та виконавчими органами влади в державі;
- 2) вибір раціональних шляхів бюджетного забезпечення передбачуваного рівня економічного й соціального розвитку на основі ефективного використання наявних в суспільстві ресурсів;
- 3) здійснення необхідного рівня перерозподілу бюджетних ресурсів для досягнення темпів і пропорцій розвитку економіки і підвищення суспільного добробуту;
- 4) встановлення раціональних форм мобілізації бюджетних ресурсів і на їх основі визначення їх оптимальної структури.

У процесі планування видаткової частини бюджетів обґрунтовуються напрямки та визначається обсяг видатків бюджету за кожним напрямком.

Якісний рівень бюджетного планування залежить від таких *чинників*:

- чіткість формулювання цілей і завдань, які держава має вирішувати щодо розподілу бюджетних ресурсів;
- розмежування повноважень між ланками бюджетної системи, відповідності делегування повноважень від одного бюджету іншому рівню їх фінансовому

забезпеченню;

- достовірність інформації, що використовується при розрахунках показників бюджету;
- методи бюджетного планування, що застосовуються.

Метод прямого рахунку (постатейний метод) передбачає обчислення показників в бюджеті, виходячи з реальних потреб і показників у розрізі окремих статей видатків по кожному підприємству, організації, установі, громадянину.

Аналітичний метод передбачає обчислення планових показників на основі визначення впливу на них різноманітних чинників, засновується на моделюванні бюджетних показників.

Нормативний метод базується на використанні норм та нормативів, встановлених по відношенні як до детальних, так і до узагальнюючих показників та є основним при розрахунку видатків на поточне утримування бюджетних установ. Нормування видатків застосовується з метою однакового задоволення потреб споріднених установ та цільового використання бюджетних коштів.

Загальна сума видатків бюджетної установи визначається як добуток розрахункових одиниць і норми видатків. Розрахункові одиниці, що застосовуються при нормативному бюджетному плануванні, визначаються, виходячи з даних про мережу та контингент бюджетних установ відповідного профілю, які затверджуються міністерствами, держадміністраціями на кінець планового року. Наприклад, один вихованець дошкільної установи, один учень, одне лікарняне ліжко тощо. Норма видатків – величина витрат на одну розрахункову одиницю, що затверджується відповідними установами.

Балансовий метод є головним методом бюджетного планування. Найчастіше використовується три варіанти збалансування бюджету:

- зменшення видатків;
- збільшення доходів;
- встановлення джерел покриття дефіциту бюджету.

Надходження та видатки складають єдиний баланс відповідного бюджету. Фінансовий баланс є порівнянням доходів та видатків бюджету. Збалансування бюджету – найвідповідальніший етап формування бюджету.

Програмно-цільовий метод передбачає визначення видатків бюджету відповідно до запланованих бюджетних програм. При цьому кожна бюджетна програма має чіткі цілі, завдання, комплекс заходів, реалізація яких є обов'язковою протягом декількох рр., а також показники результативності. Відповідальність за досягнення запланованих результатів покладається на відповідального виконавця бюджетної програми.

Лекція 9

ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ

- 9.1. Сутність фондів фінансових ресурсів цільового призначення.
- 9.2. Пенсійний фонд України.
- 9.3. Фонди соціального страхування

9.1. Сутність фондів фінансових ресурсів цільового призначення

Самостійною ланкою публічних фінансів є фонди фінансових ресурсів цільового призначення, існування яких зумовлене наявністю потреб, що мають особливе соціальне або економічне значення і тому повинні мати відповідне гарантоване фінансове забезпечення.

Державні цільові фонди – це форма акумуляції та використання фінансових активів, які мають цільове призначення, чітко встановлені джерела формування, напрямки та

можливості використання.

Основними **принципами** організації централізованих фондів фінансових ресурсів вважаємо наступні:

- відрахування до фондів є обов'язковим примусовими платежами;
- витрати здійснюються лише за цільовим призначенням, що визначено законодавством України;
- розміри відрахувань визначаються централізовано у відповідності із законодавством і є власністю держави;

Відокремлення державних цільових фондів зумовлене:

- акумуляцією коштів в цільових фондах для вирішення певних суспільних задач які стоять перед державною владою.
- недостатністю одного централізованого фонду грошових ресурсів для задоволення всіх державних потреб;
- необхідністю посилення контролю за використанням коштів;
- можливістю покриття бюджетного дефіциту у випадку перевищення доходів над видатками цільових фондів;
- необхідністю розділяти кошти, які ідуть на фінансування потреб органів державної влади і коштів призначених для вирішення соціально-економічних проблем.

Цільові фонди поділяються на дві групи. Першу становлять постійні фонди, створення яких пов'язане з виділенням окремих функцій держави. Другу групу становлять тимчасові фонди, які формуються з метою прискореного вирішення актуальних проблем. Вони створюються у разі конкретної необхідності і після вирішення проблеми закриваються.

У різних країнах формуються різні цільові фонди, які відображають специфічні риси фінансових систем цих країн. В Україні в різні часи створювалися такі основні цільові фонди:

До найважливіших соціальних фондів в Україні належать:

- Пенсійний фонд;
- Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності;
- Фонд соціального страхування на випадок безробіття;
- Фонд соціального страхування від нещасних випадків;

До економічних фондів належать:

- Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення;
- Фонд сприяння місцевому самоврядуванню України;
- Фонд охорони праці;
- Фонд розвитку та захисту конкуренції;
- Фонд підтримки селянських (фермерських) господарств;
- Державний фонд охорони навколишнього природного середовища та інші.

В Україні Державні цільові фонди утворюються шляхом відокремлення видатків Державного бюджету на певні цілі, що мають першочергове значення для країни в даний момент; або за рахунок формування спеціальних фондів, які мають самостійні джерела доходів.

За джерелами фінансування державні цільові фонди поділяються на:

Бюджетні, до яких віднесено: Фонд для здійснення заходів щодо ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи та соціального захисту населення; Державний спеціалізований фонд фінансування загальнодержавних витрат на авіаційну діяльність та участь України у міжнародних авіаційних організаціях; Державний фонд охорони навколишнього середовища; Фонд України соціального захисту інвалідів.

Позабюджетні, до яких віднесено Пенсійний фонд України; Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття; Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності; Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних

захворювань.

8.2. Пенсійний фонд України

Пенсійний фонд – самостійна, спеціалізована фінансова установа, що займається мобілізацією та використанням коштів пенсійного призначення на випадок постійної втрати працездатності. Формою страхового відшкодування є пенсії.

Пенсійний фонд України є центральним органом виконавчої влади, юридичною особою, має самостійний баланс, рахунки (у тому числі валютний) в установах банків, печатку із зображенням Державного Герба України та своїм найменуванням. Керівництво діяльністю Пенсійного фонду України здійснюється управлінням Пенсійного фонду України, чисельність і персональний склад якого затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Кошти фонду не включаються до державного бюджету і не можуть бути використані на інші цілі, крім виплати пенсій і допомоги. Вони зараховуються на єдиний рахунок Пенсійного фонду України і зберігаються на окремих рахунках його органів в уповноваженому банку, який визначається Кабінетом Міністрів України. Кошти Пенсійного фонду України використовуються виключно за призначенням і вилученню не підлягають. Касове виконання забезпечує поштово-пенсійний банк «Аваль».

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

– забезпечення збирання та акумулювання коштів, призначених для пенсійного забезпечення і виплати допомоги, повного і своєчасного фінансування витрат на виплату пенсій, допомоги на поховання та інших соціальних виплат, що здійснюються з коштів Пенсійного фонду України, згідно з чинним законодавством;

– контроль за своєчасним, повним надходженням і цільовим використанням доходів цього фонду;

– ефективне використання коштів Пенсійного фонду України, здійснення в межах своєї компетенції контрольних функцій, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів Пенсійного фонду України.

– участь у фінансуванні державних, регіональних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, інших категорій населення та у страхуванні здоров'я пенсіонерів через страхові компанії;

– розширене відтворення коштів фонду на основі принципів самофінансування;

– участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері пенсійного забезпечення та соціального страхування.

Пенсійний фонд України під час виконання покладених на нього завдань взаємодіє з центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами та організаціями, відповідними органами інших держав. Він в межах своїх повноважень на основі виконання актів законодавства видає накази, організовує та контролює їх виконання, а в разі потреби видає разом з іншими центральними та місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування спільні акти.

Доходи бюджету фонду формуються за рахунок таких надходжень:

1. зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування;

2. цільові надходження з бюджету на виплату пенсій працівникам органів Міністерства внутрішніх справ, військовослужбовцям, інвалідам з дитинства.

3. коштів державного, місцевих бюджетів та державних цільових фондів, що перераховуються до Пенсійного фонду України у випадках, передбачених законодавством;

4. добровільних внесків і пожертвувань підприємств, установ організацій та громадян;

5. сум фінансових санкцій, стягнених за порушення порядку сплати зборів на обов'язкове державне пенсійне страхування;

6. сум % за користування тимчасово вільними коштами фонду;
7. банківські кредити;
8. інші надходження відповідно до законодавства.

Збір сплачується до Пенсійного фонду України у порядку, визначеному чинним законодавством України.

Встановлено ставки збору у таких розмірах:

Для суб'єктів господарювання будь-якої організаційно правової форми власності – 32 % від об'єкта оподаткування.

Для підприємств, установ, організацій, де працюють інваліди, збір визначається окремо за ставкою 4 % від об'єкта оподаткування для працюючих інвалідів та за ставкою 32 % для інших працівників такого підприємства.

Для фізичних осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту), та фізичних осіб, які виконують роботи згідно з цивільно-правовими договорами, ставки збору встановлено в розмірі 1 відсотка від сукупного оподатковуваного доходу, якщо він не перевищує 150 грн на місяць, і в розмірі 2 % від сукупного оподатковуваного доходу понад 150 грн.

Сума збору враховується у валових витратах і відноситься до собівартості продукції і на доходи підприємства.

Кошти Пенсійного фонду України спрямовуються на:

- фінансування виплати пенсій у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування: за віком, за інвалідністю, за вислугу рр., інш.
- допомоги на поховання та інших соціальних виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України;
- виплати допомоги на догляд за дитиною
- реалізація державних, регіональних і обласних програм соціальної підтримки пенсіонерів, інвалідів, дітей та інших категорій громадян, що потребують допомоги.
- оплату послуг з виплати та доставки пенсій;
- формування резерву коштів Пенсійного фонду України;
- погашення банківських кредитів та % за їх використання;
- створення та функціонування системи персоніфікованого обліку відомостей у системі обов'язкового державного пенсійного страхування;
- утримання центрального апарату та органів Пенсійного фонду України, розвиток їх матеріально-технічної бази;
- організацію роз'яснювальної роботи серед населення та здійснення інших заходів відповідно до завдань Пенсійного фонду України.

9.3. Фонди соціального страхування

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України з тимчасової втрати працездатності здійснює управління загальнодержавним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, пов'язаними з народженням і похованням.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням і похованням, що гарантується державою, передбачає:

- матеріальне забезпечення громадян у зв'язку з втратою заробітку внаслідок тимчасової втрати працездатності (включаючи догляд за хворою дитиною, дитиною-інвалідом, хворим членом сім'ї), вагітності та пологів, догляду за малолітньою дитиною;
- часткову компенсацію витрат, пов'язаних із народженням дитини, смертю застрахованої особи або члена її сім'ї;
- надання соціальних послуг за рахунок бюджету Фонду соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, що формується шляхом сплати внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також за рахунок інших джерел, передбачених законодавством.

Фонд належить до цільових позабюджетних страхових фондів. Усі застраховані особи є членами цього фонду.

Джерелами формування коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, є:

- страхові внески страхувальників-роботодавців і застрахованих осіб (внески роботодавців у розмірі 2,5 % до фонду заробітної плати, найманих працівників у розмірі 0,25-0,5 % із заробітної плати та інших доходів);

- суми не прийнятих до зарахування витрат страхувальника за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням, пені, штрафів та інших фінансових санкцій, застосованих до страхувальників та посадових осіб;

- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;

- асигнування із Державного бюджету України;

- інші надходження відповідно до законодавства.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття – важливий атрибут ринкової економіки. Він створюється на державному та регіональному рівнях. Метою створення фонду є сприяння забезпеченню ефективної зайнятості, запобігання безробіттю, створення нових робочих місць та ін.

Доходи бюджету фонду формуються за рахунок таких надходжень:

- страхові внески страхувальників-роботодавців, найманих працівників, застрахованих осіб на добровільних засадах;

- асигнування з державного бюджету;

- суми фінансових санкцій до підприємств, установ, організацій та фізичних осіб за порушення встановленого порядку сплати страхових внесків та використання коштів фонду, недотримання законодавства про зайнятість населення, а також суми адміністративних штрафів, накладених відповідно до закону на посадових осіб та громадян за такі порушення;

- благодійні внески підприємств, установ, організацій та фізичних осіб;

- прибуток одержаний від тимчасово вільних коштів фонду, в тому числі резерву фонду на депозитному рахунку;

- інші надходження.

Розмір внесків на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття встановлено для роботодавців з 1 липня 2001 року – 2,5 відсотка суми фактичних витрат на оплату праці найманих працівників, що включають витрати на виплату основної та додаткової заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат, у тому числі в натуральній формі, що визначаються згідно з нормативно-правовими актами, прийнятими відповідно до Закону України «Про оплату праці», та підлягають обкладанню прибутковим податком з громадян; для найманих працівників – 0,5 відсотка суми оплати праці, що включає основну та додаткову заробітну плату, а також інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які підлягають обкладанню прибутковим податком з громадян.

Для осіб, які беруть участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні на добровільних засадах, і забезпечують себе роботою самостійно, фізичних осіб суб'єктів підприємницької діяльності, осіб, які виконують роботи (послуги) згідно з цивільно-правовими угодами. Сума внеску з 1 липня 2001 р. – 3 %.

Роботодавці суб'єкти підприємницької діяльності відносять страхові виплати на валові витрати, суми страхових внесків виключаються з доходів працівників, що підлягають обкладанню прибутковим податком.

Кошти фонду використовуються на:

- виплату забезпечення та надання соціальних послуг згідно чинного законодавства;

- витрати на перекваліфікацію робітників і службовців;

- витрати на працевлаштування;

- відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію певних категорій осіб;
- фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності виконавчої дирекції фонду та її робочих органів, управління фондом, розвиток його матеріальної та інформаційної бази;

– створення резерву коштів фонду.

Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань створюється з метою проведення профілактичних заходів з охорони праці, відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків, відшкодування їм завданої матеріальної та моральної шкоди.

Доходи бюджету фонду формуються за рахунок таких надходжень:

- внески роботодавців у розмірі 0,84-13,8 % від обсягу продажу чи фонду оплати праці відповідно до класів професійного ризику
- штрафні санкції за порушення законодавства з безпеки праці
- доходи від розміщення тимчасово вільних коштів на депозитних рахунках;
- капіталізованих платежів, що надійшли у випадках ліквідації страхувальників;
- благодійні внески.

Кошти Фонду спрямовуються на:

- виплата пенсії по інвалідності;
- виплата пенсії у зв'язку із втратою годувальника;
- виплати втраченого заробітку;
- виплати одноразової допомоги потерпілому і членам сім'ї потерпілого;
- витрати на медичну і соціальну допомогу потерпілим.

З 2011 р. в Україні було впроваджено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – єдиний внесок) – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб та членів їхніх сімей на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Розмір єдиного соціального внеску дорівнює сумі внесків до всіх фондів. Єдиний внесок нараховується роботодавцями відповідно до встановлених законодавством розмірів єдиного внеску по класах професійного ризику, до яких віднесено платників єдиного внеску, з урахуванням видів їх економічної діяльності. Середній розмір єдиного внеску становить 40,3 %.

Адміністратором єдиного внеску являється Пенсійний фонд, інші фонди отримують кошти від ПФУ в пропорціях встановлених Законом.

Лекція 10

ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ І ДЕРЖАВНИЙ БОРГ

- 9.1. Сутність, поняття та форми державного кредиту.
- 9.2. Класифікація державних позик.
- 9.3. Управління державним боргом.

10.1. Суть, поняття та форми державного кредиту

В умовах розвинутих товарно-грошових відносин держава може залучати для використання, з метою вирішення певних актуальних задач вільні фінансові ресурси господарських структур і кошти населення. Головним способом їх отримання є державний

кредит. Він виражає відносини між державою і численними фізичними і юридичними особами з приводу формування додаткового грошового фонду, поряд з бюджетом, в руках держави. За своєю економічною сутністю **державний кредит** – це сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами – з іншого, за яких держава є позичальником, кредитором і гарантом.

Основна класична форма кредитних відносин, коли держава виступає **позичальником** коштів, це пов'язано з бюджетним дефіцитом, кредит є джерелом його покриття, в окремих випадках з його допомогою можуть мобілізуватися кошти у фонди цільового призначення чи під цільові проекти.

Будучи **кредитором**, держава за рахунок коштів бюджету надає на платній основі за умови обов'язкового повернення кредити юридичним і фізичним особам, на більш пільгових умовах порівняно з іншими кредитними ресурсами, під цільові програми або проекти.

У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик або виконання інших зобов'язань, взятих на себе фізичними чи юридичними особами, вона є **гарантом** (умовний державний кредит).

У сфері міжнародних економічних відносин держава може виступати у ролі позичальника, гаранта і кредитора.

Причини існування державного кредиту:

- 1) потреби у виконанні державою своїх функцій;
- 2) постійно зростаючі потреби держави;
- 3) бюджетний дефіцит.

Державний кредит має певні спільні риси з банківським кредитом:

- 1) поверненість;
- 2) строковість;
- 3) платність.

Відмінність банківського та державного кредиту – перший призначений для задоволення виробничих потреб суб'єктів господарювання; другий – для задоволення потреб державних органів влади та управління.

Форми державного кредиту:

- 1) державні позики;
- 2) використання частини вкладів населення в ощадних установах. Ощадна справа належить до державного кредиту, якщо залучені кошти спрямовуються до бюджету. Однак, комерційні банки, як правило, діють на комерційних засадах і мобілізовані кошти формують їхні кредитні ресурси. Частина цих коштів може спрямовуватися на придбання державних цінних паперів і таким чином належати до державного кредиту;

- 3) грошово-речові лотереї;

- 4) використання коштів державного позикового фонду. Це означає заміщення грошових ресурсів кредитними. Наслідок – загострення фінансової кризи та посилення інфляції.

10.2. Класифікація державних позик

Державні позики класифікуються таким чином:

1. За правовим оформленням:

- 1.1. *На підставі угод.* Угодами оформляються кредити від інших держав, міжнародних організацій і фінансових інститутів.

- 1.2. *Цінними паперами.* З їх допомогою мобілізуються кошти на фінансовому ринку. Види цінних паперів, якими оформляються позики:

- 1.2.1. *Облігації.* Можуть бути знеусобленими – на покриття дефіциту бюджету; цільовими – під конкретні програми. Облігація має такі види оцінки:

- *номінальна* – зазначена сума боргу;
- *курсова* – ціна, за якою вона продається залежно від дохідності, надійності, ліквідності.

1.2.2. *Казначейські зобов'язання*. Казначейськими зобов'язаннями оформляються, як правило, короткострокові позики. Відмінності між облігаціями та казначейськими зобов'язаннями:

- облігації випускаються з метою поповнення бюджету, цільових державних фондів, на спеціальні цілі; казначейські зобов'язання – лише на поповнення бюджету;

- за облігаціями фінансовий дохід виплачується у фіксованих відсотках, у вигляді вигащів; за казначейськими зобов'язаннями – у фіксованих відсотках; – облігації обертаються вільно або обмежено серед населення і юридичних осіб; казначейські зобов'язання – реалізуються лише серед населення.

2. За місцем розміщення:

2.1. *Внутрішні* – на внутрішньому фінансовому ринку, тобто надаються юридичним особам, фізичним особам, нерезидентам.

2.2. *Зовнішні* – надходять ззовні від урядів, юридичних осіб, фізичних осіб інших країн, міжнародних організацій і фінансових інститутів.

3. За правом емісії:

3.1. *Державні*. Випускаються центральними органами управління, і надходження від них спрямовуються до державного бюджету.

3.2. *Місцеві*. Випускаються місцевими органами управління, і надходження від них спрямовуються до місцевих бюджетів.

4. За характером використання цінних паперів:

4.1. *Ринкові*. Вільно купуються, продаються і перепродуються на ринку цінних паперів.

4.2. *Не ринкові*. Власники не можуть продати такі цінні папери, крім того, вони не допускаються на ринок цінних паперів.

5. За забезпеченістю:

5.1. *Заставні*. Забезпечуються державним майном чи конкретними доходами.

5.2. *Беззаставні*. Не мають конкретного матеріального забезпечення і їх надійність визначається авторитетом держави.

6. За терміном погашення:

6.1. *Короткострокові* (до 1 р.).

6.2. *Середньострокові* (1—5 рр.).

6.3. *Довгострокові* (більше 5 рр.).

7. За виплатою доходу:

7.1. *Відсоткові*. Дохід встановлюється у вигляді позичкового відсотка. Може встановлюватися як тверда фіксована ставка, так і плаваюча (змінюється під впливом попиту і пропозиції на кредитному ринку).

7.2. *Виграшні*. Виплата доходу здійснюється на підставі проведених тиражів вигащів. Дохід отримують ті кредитори, чії облігації виграли.

7.3. *Дисконтні*. Державні цінні папери купуються з певною знижкою, а погашаються за номінальною вартістю.

8. За характером погашення:

8.1. *Одноразова виплата*.

8.2. *Виплата частинами:*

- позика погашається рівними частинами протягом кількох рр.;

- позика погашається щоразу наростаючими сумами;

- щоразу сума зменшується.

9. За характером зобов'язань:

9.1. *З правом довготермінового погашення*.

9.2. *Без права довготермінового погашення*.

Передумови випуску державних позик:

1. Наявність кредиторів, що мають тимчасово вільні кошти.
2. Довіра кредиторів до держави.
3. Зацікавленість кредиторів у наданні позик державі.
4. Можливість держави своєчасно і повністю повернути борг і виплатити дохід.

Джерела погашення державних позик:

1. Доходи від інвестування позичених коштів у високоефективні проекти.
2. Додаткові надходження від податків.
3. Заощадження коштів завдяки зменшенню видатків.
4. Емісія грошей.
5. Рефінансований борг – залучені від нових позик кошти.

10.3. Управління державним боргом

Державний борг – сума заборгованості держави своїм кредиторам.

Розрізняють такі види боргу:

1. *Поточний* – сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році, а також сума % з усіх випущених позик.
2. *Капітальний* – загальна сума заборгованості та %, що мають бути сплачені за позики.
3. *Внутрішній* – заборгованість кредиторам держави в певній країні.
4. *Зовнішній* – заборгованість кредиторам за межами певної країни.

Управління державним боргом – це забезпечення платоспроможності, тобто можливості погашення боргів.

Ефективність використання державних запозичень значною мірою залежить від системи управління боргом. **Управління державним боргом** – це комплекс заходів, що здійснює держава в особі її уповноважених органів з визначення умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, та забезпечення платоспроможності держави. В управлінні державним боргом України можна виділити такі **принципи**:

безумовності – забезпечення безумовного виконання державою всіх зобов'язань перед інвесторами і кредиторами, які держава як позичальник взяла на себе, оформляючи договір запозичення коштів;

єдності – урахування в процесі управління державним боргом всіх видів зобов'язань, емітованих як центральним урядом, так і місцевими Радами;

зниження ризиків – розміщення і погашення позик у такий спосіб, щоб максимально знизити вплив коливань кон'юнктури світового ринку капіталів і спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів на ринок державних зобов'язань;

оптимальність структури – підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави за строками обігу і погашення, пом'якшення «піків» платежів;

збереження фінансової незалежності – підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави між інвесторами-резидентами й інвесторами-нерезидентами, поступове заміщення зовнішнього запозичення внутрішнім, зниження вартості обслуговування державного боргу, в тому числі й за рахунок дострокового викупу боргових зобов'язань держави;

прозорості – дотримання відкритості і повної прозорості запозичень, починаючи від розгляду їх доцільності до остаточного погашення, забезпечення доступу міжнародних рейтингових агентств до достовірної інформації про економічне становище у країні-позичальнику.

Мета політики управління боргом – одержати найвищий ефект від фінансування за рахунок запозичених коштів та уникнути макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу в майбутньому.

Обслуговування боргу – не комплекс заходів держави з погашення позик, виплати

процентів за ними, уточнення і змін умов погашення випущених позик.

Погашення позик здійснюється за рахунок бюджетних коштів, в окремих випадках держава вдається до рефінансування державного боргу. Виплата процентів, вигащів, коштів з погашення позик становить основну частку витрат на обслуговування державного боргу. До інших належать витрати з виготовлення, пересилання і реалізації цінних паперів держави, проведення тиражів вигащів, тиражів погашення та деякі інші витрати.

При обслуговуванні зовнішнього і внутрішнього боргу визначають коефіцієнт обслуговування. Для зовнішнього боргу його розраховують як відношення всіх платежів за заборгованістю до валютних надходжень держави, виражене в процентах. Сприятливим рівнем обслуговування прийнято вважати значення коефіцієнта, що дорівнює 25 відсоткам.

Обслуговування державного внутрішнього боргу України здійснює Міністерство фінансів України через банківську систему шляхом проведення операції з розміщення облігацій внутрішніх державних позик, інших цінних паперів, їхнього погашення і виплати доходу за ними у вигляді процентів та в іншій формі.

Для фінансування витрат з розміщення, рефінансування, виплати доходу та погашення боргових зобов'язань України у складі Державного бюджету України створюється фонд обслуговування державного внутрішнього боргу України. До нього зараховують кошти у розмірі 50 %, одержаних від приватизації майна державних підприємств.

Методами управління державним боргом є конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігації за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення і анулювання позики. Найпоширенішими є рефінансування боргу та реструктуризація заборгованості.

Рефінансування державного боргу – це погашення основної заборгованості й процентів за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик.

Реструктуризація заборгованості полягає в тому, що на певних умовах відстрочується виплата частки боргу.

Конверсія – це зміна дохідності позики. Держава, як правило, зменшує розмір процентів, які мають виплачуватися за позиками. Збільшення стрр. дії випущеної позики називають *консолідацією*. Консолідація і конверсія можуть провадитися також одночасно.

Уніфікація позик – це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики. В окремих випадках може здійснюватися *обмін облігацій за регресивним співвідношенням*, тобто коли кілька раніше випущених облігацій прирівнюють до однієї нової облігації.

Відстрочення погашення позики, як правило, провадиться тоді, коли випуск нових позик використовують на обслуговування раніше випущених позик. Усі зазначені методи застосовують до внутрішнього боргу. Відстрочення погашення боргових зобов'язань, а також анулювання боргу може застосовуватись як щодо внутрішніх, так і щодо зовнішніх позик. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, тобто банкрутством, або політичними мотивами.

Одним із сучасних методів управління державним боргом є *викуп боргу*, тобто надання державі-боржникові можливості викупити свої боргові зобов'язання на вторинному ринку цінних паперів, з дисконтом за іноземну валюту. Для цього можуть використовуватися як офіційні валютні резерви держави, так і кредити міжнародних фінансових організацій.

Управління державним внутрішнім боргом України здійснюється Міністерством фінансів України у порядку, погодженому з Національним банком України. Розміщення боргових зобов'язань Уряду України та надання гарантій від його імені провадить за його дорученням Міністерство фінансів України.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гальчинський Л. С.* Економічна теорія : підруч. / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – К. : Вища шк., 2007. – 503 с.
2. *Гриньова В. М.* Державне регулювання економіки : навч. посіб. / В. М. Гриньова, М. М. Новикова. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2004. – 756 с.
3. Державне регулювання економічних відносин в умовах глобалізації : монографія / [М. А. Латинін, Т. М. Лозинська, С. В. Майстро та ін.] ; за заг. ред. д.держ.упр., проф. М. А. Латиніна. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2011. – 276 с. – (До 10-річчя кафедри економічної теорії та фінансів ХарРІ НАДУ).
4. *Дегтяр А. О.* Публічні фінанси : [навч. посіб.] / А. О. Дегтяр, М. В. Гончаренко, О. С. Лесная. – Х. : С.А.М., 2011. – 512 с.
5. Економічна теорія : [навч. посіб. для студ. неекон. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. З. І. Галушки. – Вид. 3-тє, доповн. – Чернівці : ДрукАрт, 2012. – 352 с.
6. Економічна теорія: Політекономія : підруч. / за ред.В. Д. Базилевича. – 7-е вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2008. – 719 с.
7. *Єщенко П. С.* Сучасна економічна теорія : навч. посіб. / П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища шк., 2005. – 325 с.
8. *Жуковський С. Ф.* Економічна теорія і Постіндустріальна епоха : в 2-х т. – Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2012. – Т. 1. – 300 с.
9. *Іванов М. Ф.* Актуальні питання економічної теорії та практики її застосування в державному управлінні : навч. посіб. / М. Ф. Іванов. – К. : НАДУ, 2004. – 54 с.
10. Історія економічних вчень : навч. посіб. / за ред. В. В. Кириленка. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 233 с.
11. *Коваленко М. М.* Державне регулювання банківського сектора України: теорія, методологія, практика : монографія / М. М. Коваленко. – Х. : ЦД № 1, 2012. – 464 с.
12. *Крайник О. П.* Сучасна економічна теорія : навч. посіб. / О. П. Крайник, Г. С. Третяк. – Вид. 2-ге, доп. і перероб. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2012. – 240 с.
13. *Мочерний С. В.* Економічна теорія : навч. посіб. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 640 с.
14. Основи економічної теорії та види економічної політики держави : навч. посіб. / [О.Г. Мордвінов, В.А. Ільяшенко, Т. О. Безземельна та ін.]. – Запоріжжя : КПУ, 2010. – 248 с.
15. *Соколовська А. М.* Основи теорії податків: [навч. посіб.] / А. М. Соколовська. – К. : Кондор, 2010. – 326 с.
16. *Ходжон Дж.* Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

ЗМІСТ

<i>Модуль 1. СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ В ПРАКТИЦІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ</i>	3
Лекція 1. СИСТЕМА ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ РИНКУ	3
1.1. Визначення ринку та його види. Ринкова інфраструктура	3
1.2. Основні типи ринкових структур та монополізація економіки ...	5
1.3. Антимонопольна політика держави	7
Лекція 2. ФОРМИ ДОХОДІВ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ.....	8
2.1. Проблема нерівності в доходах.	8
2.2. Суть, форми і системи заробітної плати	10
2.3. Прибуток та заробітна плата.....	11
Лекція 3: Економічне зростання держави як складова соціально-економічного розвитку суспільства	11
3.1. Економічне зростання та його показники. Фактори економічного зростання	11
3.2. Суть, причини та види інфляції. Наслідки інфляції	14
3.3. Зайнятість та безробіття в ринковій економіці	16
Лекція 4. РОЛЬ ГРОШОВО-КРЕДИТНОЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВИ	18
4.1. Гроші, їх суть та функції	18
4.2. Суть, структура та функції банківської системи	20
4.5. Грошово-кредитна політика держави	21
Лекція 5. РОЛЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ЯК СИСТЕМИ ...	23
5.1. Неспроможності ринку та необхідність державного втручання в економіку	23
5.2. Структура цілей економічної політики держави та сучасні теоретичні підходи до обґрунтування механізму їх досягнення	24
5.3. Основні методи та інструменти державного регулювання економіки	25
Модульний контроль № 2	
Лекція 6. ДЕРЖАВНА ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА ТА МЕХАНІЗМ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ	29
6.1. Фінансова політика як складова економічної політики держави	29
6.2. Поняття та структура фінансового механізму	30
6.3. Фінансовий апарат та його функції	31
Лекція 7. ПОДАТКИ ТА ПОДАТКОВА СИСТЕМА ...	33
7.1. Економічна сутність та класифікація податків	33
7.2. Структура та принципи побудови податкової системи	34
7.3. Податкова система і податкова політика України	36
Лекція 8. БЮДЖЕТ І БЮДЖЕТНА СИСТЕМА	39
8.1. Бюджетна система та принципи її побудови	39
8.2. Бюджетна класифікація	41
8.3. Бюджетне планування	43
Лекція 9. ДЕРЖАВНІ ЦІЛЬОВІ ФОНДИ	44
9.1. Сутність фондів фінансових ресурсів цільового призначення	44
9.2. Пенсійний фонд України	46
9.3. Фонди соціального страхування	47

Лекція 10. ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ ТА ДЕРЖАВНИЙ БОРГ	49
10.1. Сутність, поняття та форми державного кредиту	49
10.2. Класифікація державних позик	50
10.3. Управління державним боргом	52
ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	

Навчальне видання

МАЙСТРО Сергій Вікторович

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Конспект лекцій

Підписано до друку 05.09.2020 р.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Обл.-вид. арк. 1,9.
Гарнітура Таймс. Тираж ____ прим. Замовлення ____

Віддруковано з оригінал-макета у друкарні
ФО-П Леонов Д.С.
61023, м. Харків, вул. Весніна, 12, тел. (057) 717-28-80.